سہ ماہی

سرائیکی

بہاولپور

ہن تھی فریدا شاد ول   مونجھاں کوں نہ کریا د ول
جھوکاں تھیسن آباد ول   ایہا نئیں نہ وہسی ہک منٹ

نہیں تیں پاجھوں کوئی ہور میاں
کیا سادہ اتے کیا چور میاں
کیوں دوزخ بہشت ڈسیندا ہیں
وچ بھولے یار بھلیندا ہیں
کر مہر فضل دی غور میاں
پھلے سڄ کے کول ٻلھیندا ہیں
پچھیں یاری دلبر لیندا ہیں
بݨ بھل ڳیا عقل طور میاں
کیا ہندو کیا مسلمان میاں
کیا جن ملک حیوان میاں
ہک سڑدا تے ڈوجھا گور میاں
صاحب نور شاہ شکر ہمیش میاں
اے چالی ہے درویش میاں
جیویں گل تے بھردا بھونر میاں

اساں پیتا ہے ڈُنگ شراب کنوں
دل لنگھ ڳئی ڈوہ ثباب کنوں
جڈاں ماہی بول ٻلیندا ہے
ساڳی حق نشانی ڈیندا ہے
جڈاں وچ ڳئی تند رباب کنوں
بھانویں ڳالھ اساڈی تول چا
بھانویں دل دی کنجی کھول چا
توں مسلا چا پڄھ کتاب کنوں
توݨی سر نیزے تے چاڑھ ڈیسن
بھانویں جندڑی سولی کوں مار ڈیسن
پچھ لذت چا کتاب کنوں
توں تاں نور شاہ ہائیں کر نہیں
سانوں مرݨ جیوݨ دا ڈر نہیں
تاں میں ٻولاں کجھ لبھار کنوں

بیادِ سید نذیر علی شاہ مرحوم

سرائیکی

جلد نمبر ۱۴ - اکتوبر تا دسمبر ۲۰۰۲ء - شمارہ نمبر ۵۴

چیف ایڈیٹر (اعزازی) ———— جاوید چانڈیو
ایڈیٹر ———— سید دین محمد شاہ
معاونت ———— محمد حیات چغتائی
سرکولیشن مینیجر ———— حفیظ الرحمٰن

ایہہ رسالہ حکومت پنجاب دے مالی تعاون نال چھپیا گئے

مقام اشاعت: جھوک سرائیکی بہاولپور فون: 883990

قیمت فی شمارہ ۲۰ روپے   سالانہ ۱۰۰ روپے

سید دین محمد شاہ ایڈیٹر، پبلشر جھوک سرائیکی بہاولپور توں شائع کیتا

تندیر

القرآن

سی کرتوں قطار	سید دین محمد شاہ	۳
	چیف ایڈیٹر	۴

فریدیات

نغمۂ صحرا: خواجہ غلام فرید کی کافی	ڈاکٹر سلیم اختر	۶

تاریخ

ڈارون دا باندر ماڻھوں	قیس فریدی	۲۱
پیداواریت تیں انسانی سوچ دا پندھ	محبوب تابش	۲۸

پرکھ

شفقت بزدار — وچھوڑے دی مثال	پروفیسر مزمل حسین	۳۱

افسانے

وگدا پاڻی	احسن واگھا	۳۴
گالھا گمپل	آئزک بشویز سنگر/ترجمہ: شناں	۴۰

پاکستانی ادب

شاہ لطیف	جاوید چانڈیو	۶۴

شاعری

ڈوہڑے	صوفی محمد یار بے رنگ	۶۸
سوائی	محمد یوسف کوریجہ	۶۹
غزل	سلطان قادری	۷۰
آہ: دلاور پرفیض مرحوم	رشید عثمانی	۷۱

بسم اللہ الرحمن الرحیم

THE COW

البقرة

ترجمہ: سید دین محمد شاہ

و اذ نجینکم من ال فرعون یسومونکم سوء العذاب یذ بحون ابناء کم و
یستحیون نساء کم ط و فی ذالکم بلاء من ربکم عظیم (٤٩)

سرائیکی

اتے جڈھاں اساں تہاکوں قوم فرعون کنوں نجات بخشی، او تہاکوں بہوں تکلیف ڈیندے ہن، او تہاڈے پتراں کوں قتل کر ڈیندے تے زالیں کوں رہوݨ ڈیندے ہن اتے ایندے وچ تہاڈے پروردگار دی طرفوں سخت ازمائش ہئی۔

English

And when We delivered you from Pharaoh's people, who subjected you to serve torment killing your sons and sparing your women, and in this there was a great trial from your Lord.

سسی کرہوں قطار

ماضی دی سست رفتاری اگوں سرائیکی زبان اپݨی وسوں سودھی ٻہوں گھٹ تبدیل تھئی ہئی ۔ پر ہݨ تبدیلی دی رفتار اتلی ودھ گئی اے جو سرائیکی وسوں تے اوندی زبان ہک وݙی بھنوالی وچ آ گئی اے ۔ پہلے عربی، فارسی تے انگریزی زبانیں ایں وسوں تے ایندی زبان کوں بھانویں آ در نہ ݙتا پر تلوچڑ حاکمیں دی زبان ایہا رہ گئی تے روز ݙہاڑی دی گذران کیتے وی ایہا ای زبان ورتیندی ہئی ۔ کیوں جو مرکز ٻہوں پرے تے سماجی طور تے گھٹ مؤثر ہئی ۔

اجوکے ویلھے وچ سرائیکی زبان دفتریں، اسکولیں تے اداریں دے نال نال منڈی دی زبان وی نئیں رہ گئی ۔ ٻہوں تکھپ نال ایندا سماجی رول مُکدا ویندے چھڑا شاعری اے، جیڑھی وسوں تے اوندی زبان کوں لولھیاں ݙیندی کھڑی اے ۔

سرائیکی نثر کوں حالی ٻہوں پندھ کرݨے اتا اِی جتلا ایں وسوں کوں پندھ کرݨے ۔ اپݨے چودھاروں کھنڈی دنیا دے نقشے تے اپݨے آپ کوں نہیں وسوئیں تے زبانیں نال رلاوݨ کیتے ۔

سسی کرہوں قطار
کیچ ݙہوں ہݨ ہݨ وے

ایں سال دے چھیکڑی موسمیں دا اے شمارہ معمول دے مضامین کن سوا کجھ نویں ذائقے وی رکھیندے ۔ ڈاکٹر سلیم اختر دے پہلے چھپیل سوہݨے مضمون کوں اساں اردو وچ ای چھپیندے پئے ہیں کیوں جو اردو وچوں سرائیکی ترجمہ کرݨ تقریباً اضافی گالھ اے ایندے نال سرائیکی نثر دے ترکے وچ کوئی ودھارا نئیں تھیوݨا کیوں جو ایں سارے مواد تئیں سرائیکی پڑھݨ لکھݨ والیں دی چنگی ریت رسائی ہے پئی ۔ 'فریدیات' تے نہیں موضوعات تے اردو مضامین چھاپݨ دے پچھوں چھڑا اتلی خواہش ہوندی اے جو اے مضامین سرائیکی ادب دے محبتیں کیتے محفوظ تھی ونجن ۔

ایں پھیرے فلسفے/تاریخ دے حوالے نال ݙوں اہم مضمون ملین ۔ ہک سئیں قیس فریدی ہوریں ڈارون دے باندر ماݨھوں تے لکھیے تے ݙوجھا سئیں محبوب تابش پیداواریت دے حوالے نال لکھیے ویہویں صدی دے اے معروف نظریات اجوکی دنیا دی بنیاد وچ شامل ہن تے سرائیکی زبان وچ ایں

موضوع تے کوئی سنجیدہ بحث نئیں تھئی ۔ اے مضامین تاریخ تے فلسفے نال دلچسپی رکھݨ آلے قارئین کیتے سوکھڑی ہن ۔

پروفیسر مزمل حسین ، شفقت بزدار دی شاعری دی پرکھ کیتی اے ۔ سرائیکی شاعری وچ جتنی وسعت اے اونکوں اتنی وݙی تنقید نصیب نئیں تھئی ۔ سینگی سرائیکی شاعری تے بہوں تھوڑا لکھیا ڳئے توں گھٹ اَجھی تنقید اڄوں نئیں آئی جیرھی سینگی یا کلاسیکی سرائیکی شاعری دا صحیح مقام متعین کر سڳے ۔ ساکوں بہوں گھٹ مضامین سرائیکی ادب دی پرکھ دے حوالے نال ملدن ۔ سئیں مزمل حسین دی مہربانی جو انہیں سینگی سرائیکی شاعری بارے قلم وہائی ۔

اجوکی شاعری وچوں کجھ شاعریں کنیں سوا کلاسک وچوں ایں پھیرے نور شاہ باقل پوری دے کلام دی چوݨ ایں شمارے دیں مختلف پنیں تے چھپیندے پیوں ۔

(چیف ایڈیٹر)

نغمہ صحرا : خواجہ غلام فرید کی کافی

اس صدی کا آغاز دو اہم واقعات سے ہوا۔ ۱۹۰۱ء میں لاہور سے ماہنامہ 'مخزن' کے پہلے شمارہ میں ہمالہ کی اشاعت سے اردو نظم میں نئے دور کا افتتاح اور خواجہ فرید (پیدائش ۱۸۴۵ء۔ وفات ۱۹۰۱ء) کا انتقال۔ جس طرح اس صدی کے آغاز سے ادبی افق پر علامہ اقبال کی پہلے قومی اور پھر بین الاقوامی شہرت مستحکم ہوئی اور ہماری قومی جدوجہد اور ملی شاعری نئی جہات سے روشناس ہوئی اسی طرح خواجہ غلام فرید کے انتقال کی صورت میں یہ خطہ ایک بہت بڑے وحدت الوجودی صوفی سے محروم ہو گیا۔ جیسا کہ انہوں نے خود بھی کہا ہے کہ وہ ابن العربی کی ملت سے وابستہ تھے

خلقت سیکھ مناست علت
ابن العربی کی رکھ ملت
فخر جہاں کا ہے فرمان
غافل شاغل ناسی ذاکر
صالح طالح مومن کافر
سب ہے نور قدیم کی شان

ایک اور موقع پر یوں بھی لکھا:

وحدت کا تھا اتنا غلبہ
بھول گیا کفر اسلام

(ترجمہ مسعود حسن شہاب، خواجہ غلام فرید حیات اور شاعری)

خواجہ غلام فرید سرائیکی جیسی میٹھی زبان کے خسرو شیریں بیان تھے۔ واضح رہے کہ امیر خسرو کو شیریں بیان کہا جاتا تھا۔ لیکن میں یہ سمجھتا ہوں کہ اگر کسی سرائیکی شاعر کو خسرو شیریں بیان قرار دینا ہو تو پھر خواجہ غلام فرید سے بہتر اور کوئی ایسا شاعر نظر نہیں آتا جسے اس خطاب سے نوازا جائے۔ اب جب کہ یہ صدی اختتام پذیر ہے تو یہ امر بھی غور طلب ہے کہ خواجہ فرید کی شاعری نے صدی بھر اہلِ علم، اہلِ فکر اور دلدادگانِ تصوف سے خراجِ تحسین وصول کیا۔ خانقاہوں اور مزاروں کے ساتھ ساتھ سماع کی محفلوں میں ان کی کافیاں گائی اور سنی جاتی رہی ہیں۔

دریائے سندھ کے کنارہ پر آباد چاچڑاں میں جنم لینے والے خواجہ غلام فرید نے ریت اور

ریت کے علاقہ میں عمر بسر کی اس لیے روہی ان کے لیے محض خارجی ماحول سے بڑھ کر داخلی تجربہ تھی۔ ویسے بھی صوفی کیونکہ خارج اور خارجی مظاہر کو فریب نگاہ اور التباس سمجھتے ہیں۔ اس لیے وہ خارج کو بھی باطن کے حوالہ سے ہی سمجھتے ہیں۔ اسی لیے صوفی کے لیے 'قلب' مرکزی حیثیت کا حامل ہوتا ہے۔ کائنات کا مرکز! اس لیے طریقت میں دل توڑنا سب سے بڑا گناہ ہے۔ دل کے سو روپ ہیں۔ دل اور دلدار میں کوئی امتیاز نہیں۔

خواجہ غلام فرید دل والے صوفی تھے۔ پھر یہ کیسے ممکن تھا کہ وہ دل کی شاعری نہ کرتے۔ انہوں نے جو کچھ کہا کھل کر کہا۔ یعنی حقیقت کو حقیقت کے طور پر بیان کیا۔ اور مجاز کو مجاز کے اسلوب میں! خواجہ غلام فرید عربی، فارسی اور اردو کے بھی عالم تھے لیکن رموز قلب اور معاملات حسن و عشق کے بیان میں وہ فارسی یا اردو غزل کے مروج استعاروں کی بجائے اپنے ماحول سے تشبیہات اور استعارے اخذ کرتے ہیں۔

عمر عزیز کاگ اڑاتے گزر گئی   آیا نہ یار ایک زمانہ گزر گیا
(ترجمہ: کشفی ملتانی: نغمہ صحرا)

واضح رہے کہ یہاں کاگ اڑانا محض کاگ اڑانا ہی نہیں، ہمارے دیہات بلکہ بعض شہری گھرانوں میں ہنوز یہ باور کیا جاتا ہے کہ منڈیر پر بولتا کوا آنے والے مہمان کی آمد کا اعلان کرتا ہے۔ اسے ذہن میں رکھ کر اب یہ شعر پڑھیں تو پھر کاگ اڑانے میں جو حسرت ہے اس کا اندازہ لگایا جا سکتا ہے۔ اس انداز کی مثالیں کلامِ فرید میں عام ہیں۔

اردو غزل پر جو اعتراضات کیے گئے ہیں ان میں یہ اعتراض اور خاصا وزنی اعتراض بھی ہے کہ اردو غزل کا جغرافیہ، تاریخ، تلمیحات، شخصیات، واقعات، عاشق و معشوق سب ایرانی ہیں۔ جس کے نتیجہ میں شاعر کے اصل زمان و مکان اور فضائے تخلیق میں بُعد پیدا ہو جاتا ہے۔ مگر دوسری زبان کے شعراء نے اپنے ماحول، جغرافیہ، تاریخ اور تلمیحات ہی کو وسیلہ اظہار بنایا اور یہی اسلوب سخن خواجہ غلام فرید کا بھی ہے۔

صوفی کے لیے عشق مرکز زیست بھی ہے اور شعارِ زیست بھی۔ عشق واحد جذبہ ہے مگر اظہار میں تنوع کے صدہا انداز ملتے ہیں۔ مثالیں متعدد ہیں صرف چند اشعار پیش ہیں۔

آرائش جمال میں دن بھر گزر گیا   یعنی تیرے خیال میں دن بھر گزر گیا
میں اہتمامِ دید میں دن بھر لگا رہا   میرا خیال تک تیرے دل سے اتر گیا

پھرتا رہا میں دشت میں وادی کوہ میں   تیرا خیال بھی مجھے آوارہ کر گیا
بسم اللہ پڑھ کرکے میں نے کیے جان و دل نثار   لے کے اجارہ جب میں در یار پہ گیا
اک بار بھی ملی نہ مجھے عشرتوں کی سیج   میرا نصیب بھی میری باری مکر گیا
تو جو میرے لیے ہے تو میں ہوں تیرے لیے   روزِ ازل یہ فیصلہ باہم ٹھہر گیا
بھڑکا فرید دل میں وہ شعلۂ فراق   جو کہ جلا کے مجھ کو یہ خاک کر گیا

اور یہ کافی بھی ملاحظہ ہو جو عشقیہ شاعری کی بہترین مثال ہے:

میڈا عشق وی توں، میڈا یار وی توں   میڈا دین وی توں، ایمان وی توں
میڈا جسم وی توں، میڈا روح وی توں   میڈا قلب وی توں جند جان وی توں
میڈا قبلہ، کعبہ، مسجد، مندر   مصحف تے قرآن وی توں
میڈے فرض فریضے حج زکواتاں   صوم صلواۃ اذان وی توں
میڈی زہد عبادت، طاعت، تقویٰ   علم وی توں، عرفان وی توں
میڈا ذکر وی توں، میڈا فکر وی توں   میڈا ذوق وی توں وجدان وی توں
میڈا مرشد ہادی پیر طریقت   شیخ حقائق دان وی توں
میڈی آس امید تے کھٹیا وٹیا   تکیہ، مانڑ ترانڑ وی توں
میڈا دھرم وی توں، میڈا بھرم وی توں   میڈا شرم وی توں، میڈی شان وی توں
میڈا ڈکھ سکھ روونڑ کھلنڑ وی توں   میڈا درد وی توں، درمان وی توں
میڈا خوشیاں دا اسباب وی توں   میڈے سولاں دا سامان وی توں
میڈا حسن تے بھاگ سہاگ وی توں   میڈا بخت تے نام و نشان وی توں
میڈی وحشت، جوش، جنون وی توں   میڈا گریہ آہ و فغاں وی توں
میڈا شعر، عروض، قوافی وی توں   میڈا بحر وی توں اوزان وی توں
میڈا اول آخر اندر باہر   ظاہر تے پنہان وی توں
جے یار فرید قبول کرے   سرکار وی توں سلطان وی توں
نہ تاں کہتر، کمتر، احقر ادنیٰ   لا شے لا امکان وی توں

خواجہ غلام فرید نے کسی ماہر افسانہ نگار کی مانند عشق کی متنوع کیفیات سے وابستہ جزئیات کو خوبصورت اسلوب میں بیان کیا ہے۔ دراصل باریک بینی پر مبنی اسی جزئیات نگاری میں ہی اس کافی کا مزہ ہے۔

یہ الگ مگر دلچسپ (موضوع) ہے کہ مختلف ممالک میں تہذیبوں اور زبانوں میں جن اصناف نے اولیت کا درجہ پایا اس کی کیا وجوہ تھیں۔ رزمیہ (یونان)، قصیدہ (عرب)، ناٹک (ہندوستان) میں مقبول ہوئے۔ اسی طرح دیگر تہذیبوں اور زبانوں کا مطالعہ کیا جاسکتا ہے۔ تاہم جذبات و احساسات پر تنوع اظہار کی بنا پر شاعری انسانی تاریخ کے ہر عہد اور ثقافت میں مقبول خاص و عام رہی ہے۔ چنانچہ لوک گیتوں سے لے کر رزمیہ، مثنوی اور منظوم ناٹک تک شاعرانہ اظہار نے متعدد اسالیب اپنائے۔

ریگستان کا اپنا مخصوص جغرافیہ اور اس کے اثرات کی مرہون منت جداگانہ ثقافت ہوتی ہے۔ صدائے جرسِ کارواں صحرا میں سنی جاسکتی ہے شہروں میں نہیں۔ کھجور کے درخت، اونٹوں کی قطار اور سنہری ریت کا موجیں مارتا سمندر سراب وغیرہ صحرا کے مظاہر ہیں اور کافی ان سب کی تخلیقی سطح پر تجسیم ہے۔ کافی روہی ہی میں ممکن تھی۔ سرحد کی سنگلاخ زمین میں نہیں۔ اسی طرح خواجہ فرید روہی میں ہی زیست کر سکتے تھے، خوشحال خان خٹک کے علاقہ میں نہیں۔ اس لیے اگر خواجہ فریدؒ کی شاعری روہی کے رزمیہ میں تبدیل ہوگئی تو یہ باعث تعجب نہیں ایسا نہ ہونا باعث تعجب ہوسکتا تھا۔ ملاحظہ کیجیے:

درد مندوں کا ہے قیام وہاں
خار و خس اور جھاڑیاں ہیں جہاں
اونچے اونچے یہ ٹیلے ہمت زا   بھوری بھوری یہ ریت جلوہ نما
عاشقانِ گرفتہ دل کے سِوا
کس کی ہمت جو کوئی آئے یہاں
جھاڑیاں بوٹیاں خس و خاشاک   رشکِ گلزار غیرتِ افلاک
ہم ہیں میدان ہیں تھل ہے وحشت ناک
اور ہر ٹیلے پر ہے اپنا مکاں
جوہڑوں میں ہے زیست محوِ خرام   گھاٹیوں میں روا ہے عیشِ دوام
واہ کیا خوب ہے یہ جائے قیام
چھوڑ کر اب ہم اس کو جائیں کہاں
ریت کے ٹیلے سر اٹھائے ہوئے   خشک تالاب دھوپ کھائے ہوئے
یہ مناظر ہیں دل لبھائے ہوئے
کسی لمحے نہ ہوں نظر سے نہاں

گھر کے آئی ہے آسماں پہ گھٹا بجلیوں نے کیا ہے حشر بپا
شوق دیدار آج کل ہے ہوا
کاش ایسے میں آئے دوست یہاں
بیلِ بوٹوں کی جا بجا ہے قطار کچریوں پر بھی آ رہی ہے بہار
ہر طرف رنگ ہر طرف ہے نکھار
گویا روہی ہے رشکِ باغِ جناں
خس میں ڈوبی ہوئی ہے آب وہوا عطر آمیز ہے یہاں کی فضا
ساگ بھی دے رہا ہے ہم کو مزا
وقت اچھا گزر رہا ہے یہاں
شوق کا کچھ نہیں حد وحساب گائے بھیڑوں کا کیا کہیں ہو حساب
حسرتِ دید میں ہے دلِ بیتاب
قدم اٹھتے ہیں مثلِ ابرِ رواں
ریگِ صحرا یہ ابر گوہر بار ہر طرف پھول ہر طرف گلزار
گھنٹیوں کی یہ نقرئی جھنکار
اف یہ دلکش مویشیوں کا سماں
اپنا ویرانیوں میں ہے مسکن نام دھرتے ہیں عقل کے دشمن
بے سبب ہو رہے ہیں طعنہ زن
یہ حقیقت میں ہیں بہت ناداں
شہر کی رونقوں کو آگ لگے ساز وسامان عشق سے ہے پرے
ہیں اشاراتِ عشق ہم کو بھلے
چھوڑ جھگڑے فساد کا داماں
سیکڑوں کنکر اور ہیں روڑے کچھ ہیں چھوٹے تو کچھ بہت ٹیڑھے
اونچے نیچے یہاں کے ہیں رستے
پاؤں فرید کوئی کہاں

(ترجمہ: مسعود حسن شہاب)

شہر میں لاکھ آرم و آسائشیں ہوں لیکن وہ فطری نہیں ہوتا مصنوعی ہوتا ہے۔ ادھر گاؤں کیسا ہی بے آرام محسوس ہو جنگل، صحرا، سمندر ڈرانے کے باوجود بھی فطری ہوتے ہیں مصنوعی نہیں۔ مندرجہ بالا اشعار میں خواجہ غلام فرید نے کسی ماہر داستان نگار کی مانند روہی کے مناظر کی تمام تفصیلات جمع کر دی ہیں۔

میں، آپ شہر کے باسی ہیں اس لیے اگر ہم چاہیں بھی تو ان مناظر کا ادراک نہیں کر سکتے۔ یہ ہمارے مشاہدے سے بعید ہے۔ لیکن روہی کے باسی کے لیے خاروخس جھاڑیاں، ٹیلے، بھوری ریت، بوٹیاں جوہڑ، گھاٹی، خشک تالاب، مویشی، گھنٹیوں کی آواز وغیرہ معمولاتِ زیست میں سے ہیں۔ وہ ان کے ساتھ زیست کرتا ہے۔ اپنے محبوب کے لیے یہیں سے تشبیہیں حاصل کرتا ہے اور درد و فراق کے بیان کے لیے استعارے بھی!

خواجہ غلام فرید نے اسی لیے کافی کو روہی کی تصویر بنا دیا اور اس فنی مہارت سے کہ روہی اور کافی ہم پلہ ہو گئی۔ خواجہ غلام فرید روہی کا عاشق ہونے کی بنا پر انداز اور اسلوب بدل بدل کر کسی محبوبہ کی مانند روہی کے گن گاتے ہیں۔ لہٰذا اگر وہ یہ کہتے ہیں: ع شہر کی رونقوں کو آگ لگے
تو وہ نہ صرف یہ کہ بات سمجھ میں آ جاتی ہے بلکہ ذہن میں علامہ اقبال کے اس شعر کی گونج بھی سنائی دیتی ہے:

حسن بے پروا کو پنی بے حجابی کے لیے
ہوں اگر شہروں سے بن پیارے تو شہر اچھے کہ بن

روہی کا ایک روپ بھی دیکھئے۔ برسات کا:

چلنے لگیں اے دوست! وہ پورب کی ہوائیں
چھانے لگیں ہر سمت دھواں دھار گھٹائیں
برسات وہ ساون کی وہ پودوں کی بہاریں
وہ 'پھوگ پھگلی' کی دلآویز قطاریں
وہ رعد کا کڑکا وہ چمک برق تپاں کی
وہ ذوق محبت میں تڑپ جذب نہاں کی
لوٹ آئی ہے پودوں پہ نئے سر سے جوانی
جھولے ہے سہاگ آ کے عجب رُت ہے سہانی
تاوقت کہ موجود ہیں پانی کے نظارے
مشکل ہے کوئی سندھ کی وادی کو سُدھارے

آتا ہے فرید ایسا مزہ رفتہ برفتہ
ہوتی ہے مری طبع رواں اور شگفتہ

(ترجمہ کشفی ملتانی)

اور ملاحظہ کیجیے پیلو چننے کا خوبصورت منظر جو کسی شہری کے احاطۂ تصور میں نہیں آ سکتا۔

آ کہ مل کر چنیں (بہ شوقِ ہزار)
فصل پیلو کی پک گئی اے یار
بھوری بھوری ہیں پیلی پیلی ہیں   پھیکی پھیکی ہیں نیلی نیلی ہیں
کئی اودی ہیں اور کئی گلنار
دشت و صحرا کی دیدنی ہے بہار
'بار'[۱] ہے پیلوؤں کی رشکِ ارم   ہو چکی خشک کب سے بیخ الم
ہر طرف ریگزار! باغ و بہار
ذائقہ پیلوؤں کا لذت دار
پیلو ڈیلھوں[۲] کی رت نیاری ہے   ٹوری گردن میں سر پہ کھاری ہے
کئی بیٹھیں لگا کے اونچی پار
ہر طرف پچھیوں[۳] کی ہے بھر مار
جال کے پیڑ ہو گئے آباد   لوگ شاداں ہیں ہر گھڑی دلشاد
ٹوٹے پڑتے ہیں پیلوؤں پہ ہزار
پھانکنے میں ہے اک سے اک ہشیار
نازنیناں حور وش گلفام   جیسے باد نسیم محوِ خرام
راتیں ٹھنڈی ہیں اور خنک آثار
لُو کے جھونکے نہیں ہیں دل آزار
نازک اندام نازنیں دلبر   جن کے ابرو ہیں تیغ، تیر نظر
تیز تر جس طرح کوئی ہتھیار
جن سے ہیں چاک قلب عاشق زار

---

[۱]- تھل   [۲]- تھل کا ایک پھل   [۳]- کھجور کے پتوں کی بنی ہوئی چھوٹی ٹوکریاں

پچیں پیلو اناج کے بھاؤ   ڈیوڑھالیں بجائے یک پاؤ
بیچنے جا کر کوئی سر بازار
تول تک کو بہ شکل ساہوکار
کوئی چنتی ہے دھوپ میں پیلو   کوئی بیٹھی سجا کے ہے پہلو
کوئی تھک کر گئی ہے ہمت ہار
ہو گئی ہے تکان ہے لاچار
عشوے غمزے ادھر لگے ہونے   اور ادھر جان تک لگے کھونے
ہر گھڑی جان دینے کو تیار
کھیل سمجھے ہیں عشق کے بیمار
پیلو چننے میں چاک ہے بوچھن   دھجیاں ہو گیا سرِ دامن
اب اڑئیں مذاق رشتہ دار
سینگیاں ہنس رہی ہیں بے تکرار
لے کر آئیں جو آس پیلو کی   بن گئیں وہ بھی اب فریدن سی
چھوڑ کر مایۂ سکون و قرار
ہو گئیں جیسے نقش بر دیوار

(ترجمہ کشفی ملتانی)

آخری شعر سے یہ شعر ذہن میں آرہا ہے:

کوئی نقش اور کوئی دیوار سمجھا
زمانہ ہوا ہم کو چپ رہتے رہتے

رادھا کرشن کے پریم پر مبنی گیت نے جب شعری سخن کا روپ اختیار کیا تو عورت کی زبان سے اظہار تمنا کیا گیا۔ یوں گیت عورت کے دل کی پکار تو بنا مگر اظہار میں کوملتا اور اسلوب میں اخفاء کے ساتھ -- مردانہ معاشرہ میں عورت واشگاف نہ ہو سکتی تھی لہٰذا اشاروں اور کنایوں میں بات کرنے اور پہچاننے کا اسلوب اختیار کیا گیا۔ مقامی ثقافت کے زیرِ اثر دکن کی اردو غزل نے بھی یہی انداز اور اسلوب اپنایا جسے بعض ناقدین نے غلط طور پر ریختی کی ابتدائی صورت جانا۔ ریختی لکھنو کے زوال پذیر تمدن اور طوائف کے کوٹھے پر مبنی کلچر کی ضمنی پیداوار تھی۔ ریختی لکھنو میں ہی جنم لے سکتی تھی اسی لیے اس

معاشرے ساتھ اس کا بھی خاتمہ ہو گیا۔ اس امر کے اعادہ کی ضرورت اس لیے محسوس ہوئی کہ کافی میں بھی اظہار عشق عورت کی طرف سے ہوتا ہے۔ وہ عاشق ہے اور اس کا سانول ہرجائی۔ وہ اس کے فراق کی آگ میں جلتی ہے۔ اسے حاصل کرنے کے لیے سب کچھ چھوڑنے کو تیار۔ گھربار، روپ سنگار! خواجہ فرید کی اس انداز کی کافیوں نے نسوانی فطرت کا گہرا مشاہدہ بھی ملتا ہے اور نسائی نفسیات کا عمیق مطالعہ بھی۔ ایسی عشقیہ کافیوں سے لطف اندوزی کے لیے یہ اساسی نقطہ ملحوظ رہے کہ یہ شہر کی نستعلیق خاتون کا کلچرڈ لوافیئر نہیں ہے۔ روہی کی دوشیزہ اپنے ماحول کے مطابق کھلی ڈلی ہے یہاں نہ بھید بھاؤ ہے نہ پُر تصنع عشوہ غمزہ۔ یہ دختر صحرا ہے لہٰذا اپنی سرشت میں بھی صحرا جیسی تپش، وسعت اور رنگ افروزی رکھتی ہے۔ محبت وہ تپتی ریت ہے تو بے وفائی میں سراب! اور یہی دھرتی کی بیٹی صحرا کی تجسیم اور روہی کی علامت خواجہ فرید کی کافیوں میں رنگ بدل بدل کر جلوہ افروز ہوتی ہے۔ ایک رنگ میں کئی رنگ۔ رنگوں کا میلہ دیکھئے خواجہ غلام فرید نے حسینانِ روہی کی کیسی دلکش تصویر کشی کی ہے اور اس عشق کی انتہا یہ ہے:

تتی تھی جوگِنڑ چودھار پھراں
ہند سندھ پنجاب تے ماڑ پھراں

یہاں پھر وہی بات ذہن نشین رہے کہ یہ شہر کی بیگم کے جذبات کی عکاسی نہیں بلکہ یہ صحرا کی عورت ہے، اس کے جذبات و احساسات کے اظہار میں صحرا کی زندگی، تہذیب اور عقائد کے وابستہ حوالے ہیں۔ اس لیے سانول کو پانے کے لیے وہ پیر سائیں کا 'چھنہ' دیتی ہے، منتیں مانتی، فالیں نکلواتی اور ٹونے ٹوٹکے کرتی ہے۔

راہ تکتی ہے کب سے عاشق زار
کبھی سانول ادھر بھی موڑ مہار
جس کی خاطر اٹھائے رنج و محن   جس کے کارن بنی میں بیراگن
جس کے دیدار کی ہے مجھ کو لگن
اب وہ آئے تو دل ہو باغ و بہار
کاش محبوب میرے پاس آئے   دشت میں اب نہ خاک چھنوائے
شام فرقت کے دور ہوں سائے
میں ہوں اس کی شریک کاروبار

داغ فرقت کا تو نے جب سے دیا   رنگ مہندی کا پڑ گیا پھیکا
سرخیٔ لب اُڑی ہے مثل ہوا
کاجل آنکھوں کا ہو گیا بیکار
منتیں مانیں خانقاہ گئی   عالموں سے میں نقش بھی لائی
جوتشیوں نے فال بھی دیکھی
ٹوٹکے بھی کیے ہیں میں نے ہزار
پیر خواجہ کا دوں گی میں چھنہ   منتیں سب بڑھاؤں گی مولا
قول اپنا کروں گی میں پورا
کاش آئے یہاں وہ جان بہار
لاکھ بدشکل و بے نوا ہوں میں   عشق میں تیرے مبتلا ہوں میں
تجھ پہ سو جان سے فدا ہوں میں
مجھ پر کر لطف کی نظر اک بار
چھوڑ دوں دامن اس کا کیسے فرید   اس نے جادو کیا ہے مجھ پہ شدید
اس کے قبضے میں دو جہاں کی کلید
کس طرح دل ہو اس سے اب بیزار

اور یہ مثالیں دختر صحرا کے جذبات کی عکاسی کی:

سن اے دانا ، سگھڑ سہیلی سن
راہ الفت کی ہے بہت ہی بعید
کیا خبر مجھ کو کیا ہے تیغِ قضا   کہتے ہیں کس کو لوگ تیرِ دغا
نگہ یار نے کیا ہے شہید
دن بھلے ہوں تو دوست بھی ہوں بھلے   کیفیت یہ ہے اب تو قسمت سے
دوست ظالم ہے اور بخت عنید
آہ و شیون مرے لیے شادی   اور ویرانیاں ہیں آبادی
دن محرم کے ہیں ہماری عید
لاکھ چراوہے سینکڑوں ریوڑ   ابر باراں کی آ رہی ہے خبر

روہی آباد ہے بہ طرز جدید

زندگی ہے اسیر جور و جفا   دل ہے یوں مبتلائے کرب وبلا
جیسے حق کے مقابلے میں یزید

پھینک خرقہ جلا دے سجادہ   جامہ جاں پہ پھیر دے بادہ
مجھ کو مرشد نے کی ہے یہ تاکید

سانولے یار کی نگاہوں کا   خالِ رخ اور مست چالوں کا
ہو گیا مفت میں غلام فریدؔ

سن اے قاصد یہ کہنا جا کے اس جان تمنا سے
خدارا آ کے مل ہم سے یہ کہنا اس دُلارا سے
وہ صحراؤں کا شہزادہ پنھل سرمایہ جاں ہے
غلامی اُس کے در کی اب ہمارا جزو ایماں ہے
تلاش جانِ محبوبی میں ہم صحرا کو جائیں گے
ہر اک نقش قدم پر اس کے ہم آنکھیں بچھائیں گے

(ترجمہ: امداد نظامی)

روہی دیس کی رہنے والی
نازک نازک دوشیزائیں
دن کو بلوئیں چھاچھ کے مٹکے
شب کو شکاری بھیس میں آئیں
سو سو دل ہو جائیں زخمی
ایسے کاری تیر چلائیں
کر کے زخمی اہل دل کو
مرہم کا پھاہا نہ لگائیں
بھولے بھٹکے سینکڑوں راہی
چاک کئے پھرتے ہیں قبائیں

مل کر خاک بدن پر ہم نے
چھوڑیں فخر کی ساری ادائیں
ہم ہیں یار کے در کے کتے
بھانے لگی ہیں اس کی ادائیں
اُڑے فرید آرام کے لمحے
غم کی چلیں وہ تیز ہوائیں

(ترجمہ: کشفی ملتانی)

شب کو شکاری بھیس میں دلوں کو شکار کرنے والی روہی کی بیٹی جب خود عشق کے تیر سے گھائل ہوتی ہے تو اس کے اظہار میں وہی تپش پیدا ہو جاتی ہے جو روہی سے مخصوص ہے۔ وہ چٹان جیسی مضبوط تھی لیکن سانول اسے ریت میں تبدیل کر دیتا ہے۔ نتیجہ یہ نکلتا ہے:

جب ہوا عشق تو گھر بھول گئے
گھر تو کیا چیز ہے سر بھول گئے
مٹ گئے حسن کے انداز و غرور
زیور و لعل و گہر بھول گئے
نہ وہ کاجل نہ وہ سرخی نہ حنا
زینت حسن نظر بھول گئے

(ترجمہ: کشفی ملتانی)

ایک اور خوبصورت مثال پیش ہے:

منتیں کر رہی ہوں مدت سے
اس طرف بھی نگاہ شفقت سے

واہ واہ تیرے غمزہ و انداز — واہ واہ عشوہ و ناز و نیاز
واہ واہ خد و خال و زلف دراز — بڑھ گئے فتنہ قیامت سے
منتیں کر رہی ہوں مدت سے

دام بن کر دلوں کو کستے ہیں — سانپ بن کر جگر کو ڈستے ہیں
عطر میں بال بال بستے ہیں — کس لطافت سے کس نزاکت سے

منتیں کر رہی ہوں مدت سے

(ترجمہ: عشقی ملتانی)

ایک اور خوبصورت اظہار دیکھیے:

عشق نے یہ کیا کیا گھر سے بھی بیگانہ کیا
مال و زر سے اور شوہر سے بھی بیگانہ کیا
سب ادا سب ناز نخرے حسن کے ٹھنڈے پڑے
کپڑے لتے اور زیور سے بھی بیگانہ کیا
مہندی سرخی اور کاجل محو ہو کر رہ گئے
کان کی بالی سے جھومر سے بھی بیگانہ کیا
دل کا سرمایہ فقط فکر و الم ہی رہ گیا
علم و فن کے خاص جوہر سے بھی بیگانہ کیا
مندر و دیر و کلیسا محو نظروں سے ہوئے
مسجد و محراب و منبر سے بھی بیگانہ کیا
ذات یکتا کی قسم اس ذات یکتا نے ہمیں
نیک و بد سے خیر و شر سے بھی بیگانہ کیا
یاد آتی ہے باقی اگر کوئی تو ہے یاد خدا
ہر حسیں دلچسپ منظر سے بھی بیگانہ کیا
کیچ جانے سے فرید اپنے قدم رکتے نہیں
وشت کے رستے کے ہر ڈر سے بھی بیگانہ کیا

(ترجمہ: نورالزماں اوج)

خواجہ غلام فرید صوفی ہیں اس لیے ان کے لیے عشق صرف ہے واحد عظیم جذبہ، تاہم بعض اوقات اس امر کا تعین مشکل ہو جاتا ہے کہ جس جش سانول کے پیدا کیے ہوئے درد و فراق میں آنسو بہا رہا ہے وہ سانول کب اعلیٰ و ارفع ہستی کے پیکر میں ڈھل جاتا ہے۔ لیکن جہاں تک جذب دروں کا بیان ہے تو یقیناً خواجہ غلام فرید صاحبِ اسلوب ہیں۔ ایک مثال ملاحظہ کیجیے۔ یہ اردو غزل کے ظالم، جفا پسند اور بے وفا محبوب کے برعکس ایسی عورت ہے جو فنا فی العشق ہے، سانول محبوب ہے سو وہ بلند قامت

ہے، جب کہ یہ چاہنے والی ہے اس لیے کوبھی کملی ہے۔

کوبھی کملی، ٹیہلڑے ناں دی
ناں کر یار کریہہ
مونجھاں دوست تے خوشیاں دشمن
سکھ ویری ڈکھ ویر
جانی جوڑ چلایو کانی
سندھ، سندھ دے وچ پیڑ
رو رو تتلیں پیاں ناسوراں
دل وچ سو سو چیر
غوث قطب سب تیں توں صدقے
کون فرید فقیر

ہر شے اپنے مخصوص ماحول سے متعلق ہوتی اور اسی حوالہ سے مخصوص تلازمہ پیدا کر سکتی ہے۔

شے کا مخصوص ماحول مقام پس منظر چھین لو تو وہ اپنے خاص احساساتی رس اور کیفیت سے معرا ہو جاتی ہے۔ آہو صحرا میں سجتا ہے۔ شیر کی دھاڑ گھنے جنگل کے لیے ہے، مور باغ میں ناچتا اچھا لگتا ہے. کوئل آم کے پیڑ پر کوکتی ہے تو کوک دل کو بھاتی ہے، چڑیا گھر میں اپنے مخصوص ماحول سے دور یہ سب جلاوطن ہوتے ہیں۔

ہمارے دولت کے پجاری معاشرہ کے بسنے والے، سورج مکھی کی خاصیت رکھنے والے افراد ہیں۔ کلچرڈ ہونے کے لیے تصوف اور قوالی وغیرہ کا ذکر 'ان' ہے۔ امپورٹڈ ڈیکوریشن پیپرز سے سجے اور کرسٹلز سے دمکتے ڈرائنگ روم میں بیٹھ کر صوفیا کے ملفوظات سنائے جاتے ہیں۔ یہ بھول کر کہ درویش تکیہ پر اور صوفی حجرہ میں سجتا ہے۔ خواجہ غلام فرید کی کافیوں کا یہ مقصد نہ تھا کہ ٹیلیویژن کے مصنوعی سیٹ پر تیز روشنیوں میں بھاری میک اپ سے خوبصورت دکھائی دینے کی ناکام کوشش کرتی پیشہ ور عورتیں گا کر چیک وصول کریں یا بھولی آواز والے قوال اور بدگلا گویے گائیں۔ کافی صحرا کی سوغات ہے اسے صحرا میں گانا چاہیے اور صحرا ہی میں سننا چاہیے۔

شام کے سائے ریگستان کی خشک لہروں پر طویل ہو رہے ہیں اور جاتے اونٹوں کی قطار نظر نہیں آرہی مگر فضا میں صدائے جرسِ کارواں کا ارتعاش باقی ہے آشیانوں کو لوٹتے پکھیرو، تیزی سے اڑتے

جا رہے ہیں۔ سورج ریت سمندر میں غوطہ لگانے کو ہے۔ تپش کم ہو رہی ہے اور ہوا کے جھونکوں میں خنکی کا احساس ابھر رہا ہے بستی کے کنارے پر ڈھور ڈنگروں سے قدرے دور سائیں کے مزار کے ساتھ عقیدت مندوں کے نیم دائرہ میں گویا بیٹھا ہے اور ایک نگاہ سانولے چہروں کی قوس پر ڈالتا ہے پھر سینہ میں سانس بھر کر کان پر ہاتھ رکھ کر خواجہ غلام فرید کی کافی شروع کرتا ہے۔ سُر کی لہریں ابھر رہی ہیں آواز کے دائرے پھیل رہے ہیں۔ کافی کے الفاظ صحرا میں گونج رہے ہیں الفاظ، سامعین، گویا، ریت، صحرا سب ایک ہو چکے ہیں۔ آپ بھی سنیئے۔

بہت ہی نرم و نازک ہیں مری یہ چوڑیاں پیارے
نہ ان کو ٹھیس لگ جائے گزر آہستہ آہستہ
نہیں برداشت کر سکتی میں رتھ میں ایسے ہچکولے
زیاں ہے جان کا جی کا خطر آہستہ آہستہ
ازل سے عشق کا میں نے گلے میں طوق ڈالا ہے
کئے قربان تجھ پر دل جگر آہستہ آہستہ
یہاں رہزن وہاں رہزن ادھر ڈاکو اُدھر ڈاکو
یہ رستہ دیکھنا ہے پُر خطر آہستہ آہستہ
مجھے تو ایک بھورے رنگ کا درکار ہے گھوڑا
جو مجھ کو طے کرا دے گا سفر آہستہ آہستہ
اگرچہ تیز رو ہو مگر سرکش نہ ہو ایسا
کہ جس سے دُہری ہو جائے کمر آہستہ آہستہ
محبت میں ہوئے ہیں آج ہم دو قالب و یکجاں
کٹے گا خوب یہ اپنا سفر آہستہ آہستہ
ہمیشہ جستجوئے دوست نے سرشار رکھا ہے
قرینے پر اب آئے گی نظر آہستہ آہستہ
ہمارا سامنا بھنبھور میں ہو گا فرید ان سے
بہت ارمان نکلیں گے مگر آہستہ آہستہ

(ترجمہ: نور الزمان اوج)

قیس فریدی

ڈارون دا باندر مانھوں

چارلس ڈارون (۱۸۰۹-۱۸۸۲ء) کہیں تعارف تے سونھ رونھ دا محتاج کینی۔ او آپݨے مشہور نظریہ ارتقاء دی وجہ کنوں سموری علمی دنیا وچ ڄاتا سُنڄاتا ویندے۔ اونویں وی او ہک علمی گھرانے نال تعلق رکھیندا ہا۔ اوندا پیو اتے ڈاڈا، ڈوہیں اولڳیݨ (طبعیات) دے ماہر سمجھیے ویندے ہن۔ آکھیا ویندے جو اوندا ڈاڈا اراسمس ڈارون آپ وی نظریہ ارتقا دا نہ چھڑا قائل ہا بلکہ ایں سلسلے وچ اوندیاں کجھ لکھتاں وی موجود ہن۔ جڈاں جو اوندا پیو ڈرمل بھوم (علم علاج) دے شعبے وچ خاص شہرت رکھیندا ہا۔ شیت ایہا وجہ ہئی جو ڈارون کوں اوندے پیو، ڈرمل بھوم حاصل کرݨ کیتے اڈنبرا یونیورسٹی بھیڄیا۔ لیکن کیوں جو ڈارون دا آپݨا من ھیت (دلی رجحان) سہدار بھوم (علم حیوانات) والے پاسے ہا، ات واسطے او اڈنبرا یونیورسٹی کوں چھوڑ تے کیمبرج یونیورسٹی وچ داخل تھی ڳیا۔ جتھاں او آپݨے استادیں دی رہبری وچ مختلف قسم دے سہداریں دی اول (طبیعت) تے لکھتیں دی ڄاچ واچ اتے پرکھ پچھاݨ دے کم وچ لڳ ڳیا۔

جیں ویلے او آپݨی تعلیم پوری کر تے ولیا تاں اونکوں ہک سرکاری سمندری جہاز ’بیگل‘ وچ نوکری مل ڳئی۔ ایہ نوکری اونکوں سہدار بھوم دے ماہر دے طور تے ملی۔ بیگل جہاز جیلے آپݨے لمو چڑ سمندریں (جنوبی سمندریں) دے سفر تے نکلا تاں ڈارون کوں سمندری سہداریں دی ڄاچ واچ دا ودھیک موقع مل ڳیا۔ سفر توں واپس ولݨ دے بعد ڈارون نے آپݨی ڄاچ پرکھ دے مواد کوں چنگی زوت سودھ پودھ تے لکھت وچ گھن آوݨ دا منڈھ بدھ ڈتا۔ ۱۸۵۹ء وچ اوندی پہلی باقاعدہ کتاب ’انواع‘ چھپی جیندے مخالفت وچ ہک طوفان اٹھی کھڑا تھیا۔ اجݨ ایہ مخالفت دا طوفان ڈھر انہ تھیا ہا کہ ایندے کجھ عرصے بعد اوندی ہی کتاب ’آدم دی وراثت‘ (۱۸۷۱ء) وی چھپ تے سپر ڳئی۔ ایں کتاب بلدی تے تیل دا کم کیتا۔ ڈارون دے نظریۂ ارتقاء دی مخالفت یورپ توں نکل تے امریکہ اتے ایشیاء وغیرہ تئیں کھنڈر ڳئی تے ہر پاسے ہک اُدھما مچ ڳیا۔ خاص کر مذہبی لوک ایندی ودھ چڑھ تے مخالفت کرݨ لڳ پئے۔ کیوں جو ڈارون نے آپݨے نظریۂ ارتقاء دے مطابق ایہ ثابت کرݨ دا اُہر کیتا جو انسان کئی جُدی مخلوق کینی بلکہ ایہ باندر

مانھوں کنوں ای ترقی کر تے آپݨی اجوکی شکل وچ آئے۔ ڈوجھے لفظیں وچ، انسان ہک ترقی یافتہ باندر مانھوں ہے۔ ظاہر ہے جو انسان بارے اینجھا نظریہ پیش کرݨ دی مخالفت تھیوݨی ہئی۔ کیوں جو انسان جیڑھا جو اشرف المخلوقات سمجھیا ویندے، اوندا پڑھینا (نسلی) گانڈھا، باندر مانھوں اتے آپݨے آپ کوں اوندی اولاد منّݨ واسطے تیار نہ ہا۔ لیکن ایندے باوجود ایہہ نظریہ ہولے ہولے مقبول تھیندا گیا۔ اتھوں تئیں جو بعض ملکیں وچ ایہہ تعلیمی نصاب وچ شامل کر تے پڑھیا ونجݨ لگ پیا لیکن مذہبی لوکیں دی مخالفت وی بدستور جاری رہی۔ امریکہ وچ پادریں ایندے خلاف ہک بھرپور تحریک چلائی اتے حکومت توں مطالبہ کیتا جو درسگاہیں وچ نظریۂ ارتقاء نہ پڑھایا ونجے۔ لوچڑ امریکہ (جنوبی امریکہ) وچ تاں ایں تحریک کوں مول پوجائی بنیاد پرستی داناں ڈے تے رد کرڈتا گیا البتہ اُبھیچڑ امریکہ (شمالی امریکہ) وچ ایہہ تحریک کامیاب تھی گئی اتے ڈارون دا نظریۂ ارتقاء نہ پڑھاوݨ دا قانون منظور تھی گیا جیویں جو ڈاکٹر مبارک علی ایں سلسلے وچ لکھدن:

> ایندے بعد اُنہاں (پادریں) امریکہ دی مختلف ریاستیں اُتے دباؤ پاوݨ شروع کیتا جو پڑھائی دیاں کتابیں وچوں نظریۂ ارتقاء کڈھ ڈِتا ونجے اُتے ایندی جاء تے مذہبی عقیدے دے مطابق 'تخلیقِ کائنات' کوں نصاب وچ شامل کیتا ونجے۔ انہاں دے ایں دباؤ دے تحت ۱۹۲۵ء وچ 'ٹے نے سی' دی قانون بناوݨ آلی کچہری نے ایہہ قانون پاس کرڈِتا جو تعلیمی ادارئیں وچ نظریۂ ارتقاء کینا پڑھایا ویسے۔ ۱۹۳۱ء وچ اوں، ایں قانون دی توثیق کرڈتی'۔ (المیۂ تاریخ ص ۲۷۹ کنوں سرائیکی ترجمہ)

برصغیر پاک ہند دے مشہور شاعر سید اکبرالہ آبادی نے تاں ایں نظریۂ ارتقاء دی مخالفت وچ اتھے شعروی آکھیے ہن

(۱) نئی تہذیب کو کیا واسطہ ہے آدمیت سے
جنابِ ڈارون کو حضرتِ آدم سے کیا مطلب

(۲) عوض قرآن کے ہے اب ڈارون کا ذکر یاروں میں
جہاں تھے حضرت آدم وہاں بندر اچھلتے ہیں

(۳) ڈارون صاحب حقیقت سے نہایت دور تھے
میں نہ مانوں گا کہ مورث آپ کے لنگور تھے

(۴) ہم تو انسان سے بنے جاتے ہیں بندر اے حضور!

آپ خوش قسمت تھے بندر ے جو انسان ہو گئے

(فن تنقید اور شعرا، پر تنقید یں، ص ۳۲۵)

حالانکہ ڈارون کنوں ڈھیر پہلے نظریہ ارتقاء کہیں نہ کہیں روپ وچ پیش کیتا ونج چکا ہا۔ اتے ایہہ نظریہ پیش کرݨ والئیں وچ مسلمان تے غیر مسلم دانشور، ڈوہیں شامل ہن لیکن عجیب ڳالھ اے جو انہاں اوکیں دی مخالفت شیت کہیں وی نہ کیتی ہئی یا مخالفت کیتی وی ہوسے تاں اوندا ثبوت نہیں لکھت وچ نی ڈٹھا ڳیا۔

ڈارون توں پہلے نظریہ ارتقاء پیش کرݨ والیں دا کم توڑیں جو آڈھر گھابر تے اݨ گنڈھواں (غیر مربوط) ہا لیکن ایندے منڈھ بدھݨ دا سہرا بہر حال انہاں اوکیں دے ای سر ہے۔ البتہ ڈارون پہلا مڑس ہے جیں ایں نظریے کوں باقاعدہ ہک سائنسی علم دے روپ وچ مکمل کرتے پیش لیتے۔ اتے واتے جیڑھی شہرت تے مخالفت ڈارون دے بھانگے وچ آئی ہے او بئے کہیں کوں وی نصیب نی تھئی۔ جارجی پلیخانوف لکھدے:

> 'ڈارون دی کتاب 'انواع' ۱۸۵۹ء وچ چھپی ہئی یقین دے نال آکھیا ونج سڳدے جو ڈاہ سال بعد، او پہلے توں موجود علم کوں کافی نہ سمجھدا ہا'

(تاریخ کے مادی تصور کا ارتقاء، ص ۲۵۳، مترجم تنویر جہاں)

ڈارون کنوں پہلے نظریہ ارتقاء پیش کرݨ والے غیر مسلم دانشوریں وچوں کجھ دے ناں ایہہ ہن:

(۱)۔ کارل لینیوس (1780-1708,CAREL LINNAEUS) ایہہ سویڈن دا واسی اتے نباتات دا ماہر ہا۔ ایں وی نظریہ ارتقاء تے تھوا گھݨا کم کیتا ہا۔

(۲)۔ ہربٹ اسپنسر (۱۸۲۰ء۔۱۹۰۳ء) ایہہ طبعیات اتے حیات دے ارتقاء دا قائل ہا۔

(۳) بوفون (BUFFON) ایہہ فرانس دا وسدڑا اتے نباتات دا ماہر ہا۔

(۴) جان لامارک (1829-1744, JEAN LAMARCK) ایہہ وی فرانس دا واسی ہا۔ ایندا آکھݨ اے جو جیندار (جاندار) دے لنگ (اعضاء) حالات دے تحت بدل ویندن اتے نویں ماحول دے تحت انہیں دی لوڑ والے پاسے رغبت تھیندی اے۔ جیکر لوڑ پمدی رہے تاں لنگ کم دے رہندن نتاں کمزور تھی ویندن۔ ویلے دے گذرݨ نال ایہہ گݨ آوݨ آلی پیڑھی ڈوں منتقل تھی ویندن۔

(۵)۔ لارڈ منبودو (1799-1714, LORD MONBODOO) ایہہ شخص، اکھر دھݨ (لغت) اتے ترقی دے سلسلے وچ 'ماورائے طبیعت' ناں دی کتاب دا لکھاری ہا تے ارتقاء دا قائل ہا۔

ڈارون توں ہیوں پہلے جنہاں مسلمان دانشوریں آپݨا نظریہ ارتقاء پیش کیتا ہا انہاں دے ناں ایہہ ہن:

(۱) ۔ اخوان الصفاء، (۳۳۴ ـ ۳۷۳ھ) نے سبھ توں پہلے آپݨا نظریہ ارتقا پیش کیتا ہا۔ انہاں لکھے جو باندر تے انسان، جسمانی لحاظ نال ہم شکل ہن۔ ایں سلسلے وچ انہاں دلیلاں وی ڈتین۔

(۲) ۔ ابن مسکویہ (۳۲۱ ـ ۴۲۱ھ) ایہہ ہک مجوسی یعنی بھاء پچاری ہا جو مسلمان تھی گیا ہا۔ ایہہ فلسفے تے تاریخ دا عالم ہا۔ ایں وی آپݨا نظریہ ارتقاء پیش کیتا ہا۔

(۳) ۔ ابن طفیل (۱۱۰۰ ـ ۱۱۸۵ء) ایہہ ہک مَنیا تَنیا مسلمان فلسفی ہا۔ ایندی کتاب 'حیّ ابن یقظان' ہے جیندے وچ ارتقاء بارے ایں بہوں کجھ بحث کیتی اے۔

(۴) ۔ قزوینی ایندی مشہور کتاب 'عجائب المخلوقات' ہے۔ ایں کتاب وچ ایندا نظریہ ارتقا موجود ہے

(۵) ۔ علامہ کمال الدین الدمیری (وفات ۸۰۸ھجہ) ایہہ سہدا ربھوم یعنی علم الحیوانات دے ماہر سمجھے ویندے ہن۔ انہاں دی مشہور کتاب 'حیات الحیوان' ہے ہیں کتاب دی ڈوجھی جلد وچ باندر تے انسان بارے انہاں لکھے جو باندر وچ ڈھیر سارے انسانی گُݨ پاتے ویندن۔ او انسان نال ملدی جلدی شکل رکھیندے۔ اوندے انگلیں تے نہوں انسان نال ملدن۔ او انسان وانگے کھلدے تے اوندی نقل کریندے۔ او ہک بہوں شہوتی مخلوق ہے۔ جیکر او پانی وچ ڈھہ پووے تاں ترنی سگدا او غیرہ۔

(۶) علامہ عبدالرحمن ابنِ خلدون (۱۳۳۲ ـ ۱۴۰۶ء) مشہور مؤرخ، عالم، فلسفی اتے اکھر دھن یعنی لغت دے ماہر جنہاں کوں عام طور تے علامہ ابنِ خلدون دے ناں نال پکاریا ویندے اَتے جنہاں دی جگ مشہور کتاب 'مقدمہ ابنِ خلدون' ہے ایں کتاب دی پہلی فصل تے چھیویں مقدمے وچ انہاں وݙے سائنسی انداز نال نظریہ ارتقاء تے بحث کیتی اے جو ٻنہاں نیں دانشوریں کنوں زیادہ صاف ہے او لکھدن:

> ایہہ خدا دی قدرت تے ہدایت ہے جو کائنات دی مخلوقات ہک ترتیب کنوں گذری ہے ایہہ سب اسباب تے مسبب نال جڑیل ہے۔ موجودات ہک ݙوجھے دے نیڑے تے برابر گنڈھیل ہن۔ ہک موجود، دا ݙوجھے موجود وچ تبادلہ تھی ویندے۔ طبیعت ترقی کر تے اعلیٰ درجے تے پُڄ ویندی اے۔'

ایں سلسلے وچ علامہ ابنِ خلدون وَدھیک لکھیندن جو:

> زمین پاݨی ہوندی اے۔ پاݨی، ہوا ہوندے اتے ہوا بھاء ہوندی اے۔ ہر ہک دا اُتے چڑھݨ (صعود) تے تلے لہݨ (نزول) ہے۔!

اگوتے وَدھیک کھول تے ݙیندن جو:

> ’معدن ترقی کرتے نبات وچ تبدیل تھی ویندے اتے نبات سہدار (جاندار) دے درجے تئیں پڄ ویندی اے۔ اُکھیندن جو معدن دی پچھیکڑی منزل، نبات دی پہلی کنّس (افق) نال جڑیل ہے جیویں نکا گھاہ یا او چیزاں جنہاں دا بیج کینی ہوندا اتے ایں طرح نبات دی پچھیڑی کنّس نال خرما ہے کھجی ہے کیڑا ہے جو سہدار دی پہلی کنّس ہے جیویں جو و ڈ (حلزون) تے سپی برابر جڑیل ہن جنہاں وچ چھڑا چھوہݨ (لمس) دی قوت پاتی ویندی ہے۔ ایندا مطلب ایہہ ہے جو ہر ہک ترقی کریندئیں ہوئیں ایں گالھ کیتے تیار رہندے جو ڈوجھے وجود وچ تبدیل تھی ونڄے یعنی ہک دا ’پاند‘ ڈوجھے دا ’منڈھ‘ ہے۔‘

علامہ ابن خلدون اتھاں لکھدن جو سہداریں دی قسمیں دا کھنڈار تے وڈھک اتے انسان بݨݨ تک دے درجے طے کرݨ وچ، سوچ وچار آلے لوکیں کیتے غور دا موقع ہے۔ ڈیکھو انسان کتھوں بݨیے؟

> ’انسان باندر کنوں بݨیے جیندے وچ حس ہے، ادراک ہے لیکن سوچ تے عقل کینی۔ باقی گُݨ ہن۔ ہک لیکھے باندر انسان دی پہلی کنّس ہے۔‘

(مجلّہ سہ ماہی ’اعتقاد‘ ص۱۱۴ توں ۱۱۷ تئیں)

(۶)۔ مولانا جلال الدین رومی (۱۲۰۷ـ۱۲۷۳ء): ڈھیر سارے عام لوک ایں گالھ کنوں واقف کینی جو مولانا رومی وی نہ چھڑا ارتقاد دے قائل ہن بلکہ انہاں خود آپ وی نظریۂ ارتقاء آپݨی مثنوی وچ پیش کیتے۔ مولانا رومی دا نظریہ توݨیں جو ظاہرا انہائیں کنوں مختلف ہے لیکن نجھا تے ڈکھیجے تاں علامہ ابنِ خلدون دے نظریے نال انہاں دا نظریہ وی میل کھمدے۔ مثلاً علامہ ابنِ خلدون آہدے جو معدن، نبات وچ اتے نبات، سہدار وچ تبدیل تھی ویندی اے۔ ہیں طرح مولانا رومی وی آہدن جو آدمی پہلے جماد (معدن) ہا۔ جماد توں نبات بݨیا، نبات توں حیوان (سہدار) بݨیا اتے حیوان توں انسان بݨیا۔ لیکن مولانا نے ایہہ وضاحت نی کیتی جو کیڑھے حیوان توں انسان بݨیا؟ جڈاں جو ابنِ خلدون نے صاف آکھئے جو انسان باندر کنوں ترقی کرتے انسان بݨیے۔ بہر حال مولانا رومی دی مثنوی دے مترجم مولوی سجاد حسین دہلوی نے مولانا شبلی نعمانی دی کتاب ’حیاتِ رومی‘ دے حوالے نال مثنوی دی پہلی جلد دے صفحہ نمبر ۲۱ توں صفحہ نمبر ۲۲ تئیں ’مسئلہ ارتقاء‘ دے مُکھنانویں (عنوان) ہیٹھ آپݨے مقدمے وچ لکھئے جو:

> ’دنیا دی موجودات کوں چار قسمیں وچ ونڈیا ویندے۔ جمادات نباتات، حیوانات تے انسان۔ ہن انہاں وچ بحث اے ہے جو ایہہ چارے قسماں تخلیق دی ابتداء کنوں اینویں پیدا تھین یا ابتداء وچ چھڑا

ہک چیز ہئی جو تخلیق کیتی گئی اتے ول اوں ترقی تے ارتقاء پاتے؟ او چیز جماد ہئی، ول ترقی کر تے نبات بݨی۔ ول ترقی کر تے حیوان بݨی اتے ول ترقی کر تے انسان بݨ گئی؟ ایہہ پھیکڑی نظریہ ڈارون نال جوڑیا ویندے۔ مولانا شبلی نعمانی دا خیال ہے جو مولانا (رومی) وی ڈارون کنوں پہلے ہیں ارتقاء دے قائل ہن اتے ایندے ثبوت وچ ایہہ شعر پیش کیتن:

(۱) آمدہ اول بہ اقلیم جماد ۔ وز جمادی در نباتی او فتاد

ترجمہ: انسان شروع وچ جماد یعنی پتھر ہا ۔ جماد کنوں نبات یعنی پوتا بݨیا

(۲) سالہا اندر نباتی عمر کرد ۔ وز نباتی یاد ناورد از نبرد

ترجمہ: کئی ہا سال نبات رہیا لیکن نباتی حیاتی اونکوں یاد کینی.

(۳) وز نباتی چوں بہ حیوانی فتاد ۔ نامدش حالِ نباتی ہیچ یاد

ترجمہ: نبات توں پچھے حیوان بݨیا، نباتی حالت اونکوں یاد نہ رہی

(۴) جز ہماں میلے کہ دارد سوئے آں ۔ خاصہ در وقتِ بہارِ ضمیراں

ترجمہ: سوا اوں رحجان دے جو اونکوں نبات ڈوں ہا ۔ خاص کر موسم بہار وچ پھل رکھیندے ویلے

(۵) ہمچوں میل کودکاں با مادراں ۔ سرِ میل خود نہ داند در لباں

ترجمہ: جیویں ٻالیں دا رحجان ماویں ڈوں ہوندے، کہیں ٻیوݨ دے زمانے وچ آپݨے رحجان دا بھیت نی جاݨدا

(۶) باز از حیواں سوِ انسانیش ۔ میکشد آں خالقے کہ دانیش

ترجمہ: ول انسان دے پاسے حیوان توں ۔ اونکوں او خدا گھن ویندے جو اونکوں جاݨدے

(۷) ہمچنیں اقلیم تا اقلیم رفت ۔ تا شد اکنوں عاقل و دانا و زفت

ترجمہ: ہیں طرح او ہک حالت توں ڈوجھی حالت وچ ٹردا ریہا ۔ اتھوں تئیں جو او عاقل، سیاݨا تے تکڑا تھی ڳیا

مولانا رومی دے ایہہ شعر صاف لفظیں وچ ڈسیندے پن جو مولانا انسان دی اول پیدائش جمادی منیندے ہن ۔ ایں کنوں ترقی کر تے اوں نباتی جسم اختیار کیتا ۔ ول نبات دی حالت توں او حیوانی جسم بݨیا اتے حیوانی جسم توں اوں انسانی جسم اختیار کیتا اتے بہار دے موسم وچ گل گلزار دے پاسے اوندے رحجان کوں اوندی بناتی حالت توں حیوانی حالت ڈوں تبدیل تھیوݨ دی دلیل ڈسیندے پن ۔' (مثنوی مولوی معنوی، جلد اول صفحہ نمبر ۲۱ توں ۲۲ تئیں)

ایندے علاوہ ایہہ مسئلہ وی اٹھایا گیا جو پہلا ترقی یافتہ باندر ماݨھوں دنیا دے کیڑھے علاقے وچ ظاہر تھیا ہا؟ ڈارون نے خیال ظاہر کیتا جو پہلا باندر ماݨھوں افریقہ وچ ظاہر تھیا ہا ۔ کجھ دانشوریں ایہہ دعویٰ کیتا جو پہلا ترقی یافتہ باندر ماݨھوں جاوا (انڈونیشیا) وچ ظاہر تھیا ہا وغیرہ لیکن نویں پٹ پھلور تے کھوج

توں ایہہ ڳالھ سامݨے آئی ہے جو پہلا ترقی یافتہ باندر مانھوں پاکستان دے پھونوباری علاقے دا واسی ہا۔ ایں سلسلے وچ سید علی عباس جلالپوری آپݨی کتاب وچ لکھیندے جو:

> "ڈارون آہدے جو انسان دا ظہور پہلے پہلے افریقہ وچوں تھیا ہا۔ کجھ عالمیں دعویٰ کیتے جو اوہ بہوش (نیم وحشی) انسان پوادھی ہند دے جزیرئیں وچ ظاہر تھیا ہا۔ اتے روس کنوں ݙو ٻیے ملکیں ݙوں گھیا ہا۔ جاوا دی کوپڑی دا باندر مانھوں اج کنوں پنج لکھ سال پہلے دا ݙسایا ویندے۔ جنہاں جو پیکن دی کوپڑی ڈھائی لکھ سال پرانی ہے نویں نویری تحقیق دے موجب قدیم ترین باندر مانھوں پنجاب دی اُچتل (سطح مرتفع) دا واسی ہا۔ اچوال (حال) وچ اقوامِ متحدہ دے ہک ادارے یونیسکو دی طرفوں نویں نویں بھیت کھولݨے ڳن جیندے وچ ݙھیر کھوجنیں (ماہرین آثارِ قدیمہ) دی تحقیق دے مطابق باندر مانھوں دا ارتقاء افریقہ یا جاوا وچ نی بلکہ پوٹھوہار وچ تھیا ہا۔ ژیل یونیورسٹی دے پروفیسر ڈیوڈ پلبیم نے پوٹھوہار کنوں ایں باندر مانھوں دے اسی (۸۰) آثار گول کڈھنیں جو ہک کروڑ تریہہ لکھ سال عیسیٰ توں پہلے دے ہن۔ ایں باندر مانھوں دا ناں 'پنجابسکس' رکھیا گئے۔ (تاریخ کا نیا موڑ، ص۱۲)

حوالے دیاں کتاباں

(۱)۔ توریثِ آدم، چارلس ڈارون مترجم خادم علی ہاشمی، پروفیسر اے۔ ڈی میکن، ڈاکٹر مظفر حسن ملک، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۹ء

(۲)۔ المیۂ تاریخ، ڈاکٹر مبارک علی، پروگریسو پبلشرز، لاہور، ۱۹۹۸ء

(۳)۔ تاریخ کے مادی تصور کا ارتقاء، جارجی پلیخانوف مترجم تنویر جہاں، مکتبۂ فکر و دانش، لاہور ۱۹۸۹ء

(۴)۔ تاریخ کا نیا موڑ، سید علی عباس جلالپوری، تخلیقات، لاہور، ۱۹۹۹ء

(۵)۔ اردو ہندی ڈکشنری، انجمن ترقی اردو، نئی دہلی، ۱۹۸۶ء

(۶)۔ مجلّہ سہ ماہی 'اعتقاد' مدیر سید محمد جواد، کراچی، شوال تا ذی الحجہ ۱۴۱۹ھ

(۷) مثنوی مولوی معنوی، مولانا جلال الدین رومی (جلد اول)، مترجم سجاد حسین (دہلوی)، تاجران و ناشران کتب، لاہور

(۸) فنِ تنقید اور شعراء پر تنقیدیں، اصغر حسین خاں نظیر لدھیانوی، مکتبۂ کاروان، لاہور، ۱۹۷۷ء

محبوب تابش

پیداواریت تیں انسانی سوچ دا پندھ

ٻہوں پہلے (یعنی قدیم معاشرہ) دا خیال ہا جو تربیت ٻال چنیندی ہے ایں سانگے جیکر او تخ رہاوے تاں رُڑھ چنگی تھیندی ہے اتے سنڈھ (بانجھ) تربیت بھوئیں کوں وی سنڈھ یا بنجا کر ݙیندی ہے۔ ایہ آکھݨ دا مطلب اے ہے جو جیڑھے ویلھے انسان دا علم محدود ہووے اوں ویلھے او اپݨے سوالیں کوں مادی طریقے نال حل کریندے ݙھیر شئیں دا ورتارا ݙھیر سارے نویں ڳالھیں تے لفظیں دا سبب بندے۔ پیداواریت دے علامتیں اچ رہݨ آلے لوک اپݨی ثقافت تے طرز معاشرت بلکہ اپݨے پورے سیاسی تے سماجی سیٹ اَپ اچ غیر مہذب تے غیر ترقی یافتہ ہوسن جینویں جو حالی تائیں افریقہ دے کجھ قبائل ہن جنہیں دا موجودہ پیداواری عمل اچ کوئی بھانگا (حصہ) کائے نی۔ انسانی سوچ دا ارتقاء پیداواریت نال مکمل جڑیا ہویا ہے۔

اساں ݙیہدے ہیں جیڑھے ویلھے فطرت دے متعلق انسان دا علم ٻہوں تھوڑا ہا اوں ویلھے ایں سوال کوں انسان مادہ طریقے نال حل کر گھدا ہا جو شعور یا روح بے روح مادے کنوں ظاہر نئیں تھیندی بلکہ روح فطرت دے ہر مظہر اچ ہے تے ہمیش فطرت اچ راہندی ہے بس فرق ایہو ہے جو او جیڑھے ویلھے پانی، پتھر تے بھوئیں وچ ہوندی ہے تاں اوں ویلھے اوندر ہوندی ہے ونڄیں تے زناوریں وچ سجاک تھیوݨ شروع کریندی ہے تے انسان اچ آ کے چنگی طرحانویں سجاک تھی ویندی ہے ایں ڳالھوں ہر جاندار ہستی ہمیش اپݨے ایݙو اوݙو دے ماحول دے نال توازن تے ردعمل کریندی ہے جو خطرے کنوں بچ سگے خوراک ڳول سگے، آپݨی نسل دی حفاظت کر سگے۔ پیداواری عمل اچ بھانگا نہ ہووݨ پاروں ماحول اچ تھیوݨ آلی تبدیلی انسان دے علاوہ ٻئیں جانداریں وچ ٻہوں گھٹ مقدار اچ ہوندی ہے انسان آپݨے وکھرے وکھرے کمیں کاریں دی وجہ کنوں پیچیدہ تے مختلف النوع حالات اچ حیاتی گذریندے۔ انسان کوں جتھاں اے برتری ایں سانگے ملدی اے جو او صورت حال دا تجزیہ کر سگدے، انسان دے سارے فعل شعور دے مرہون ہن تے شعور دا وجود کہیں پیداوار دے بغیر اینویں ہے جینویں کہیں تربیت دے بغیر کہیں ٻال دا ڄاوݨ ہے اتھوں اے وی ظاہر تھیندے جو شعور جاندار

بنٹیں دے حالات زندگی دے پیچیدہ تھیوݨ دے نتیجے اچ ظاہر تھیندے ہے۔

ہک پاسوں عینیت پرست اے وی آہدن جو ادراک دی ناقابل برداشت تئیں انسان دی خصوصیت ہے پر اے تاں انسان دی روح دا صرف ہک پاسہ یا پہلو ہے تے کانٹ دے بقول: "دنیا حقیقت اچ موجود ہے پئی۔ او ساڈے تخیل دا نتیجہ نئیں، پر ایندے باوجود اساں ایندے بارے کجھ نئیں ڄاندے۔"

اساں صرف آپݨے محسوسات دے بارے بحث کر سگدے ہیں پر ایں ڳالھ تے یقین نئیں جو انہیں دے پچھوں کیا ڳالھ ہے؟ پر نویں تخلیق ہکے ویلھے کئی سوالیں دا جواب ہوندی ہے تے کئی سوالیں دا موجب۔ انسان کوں حکم دا لقب وی تہوں ملیئے جو او ایں مفہوم کوں پانی ڈیندے (حکم اوں شخص کوں آکھیا ویندے جیڑھا خود آپݨیں غلطیں کوں سمجھ سگے تے انسان کوں مشکل گھڑیں اچ کوئی صلاح ڈے سگے)۔ اے آپݨی جاہ تے ہک بہوں وڈا سچ ہے فطرت دیاں طاقتیں دے خلاف جدوجہد اچ انسان دی طاقت دی کمزوری، بہوں سارے اہم سوالیں کوں حل نہ کر سگݨ دی وقعت تے ہستی دی بجھارت دی صحیح وضاحت کر سگݨ دی صلاحیت دے فقدان نے انسان کوں مجبور کیتا جو او مدد کیتے صاحب قدرت مطلق تے مثالی تے غیبی طاقتیں دو رجوع کرے۔ ہن اوندے کیتے فطرت کارگر نہ رہی جتھاں او مالک وی ہا تے کامگار وی۔ انسان کوں ہر دور اچ بہوں مشکلیں دا سامنا ہے ساڈے ایڈو اوڈو دی دنیا اتنی اوکھی ہے جو اساں بغیر کہیں تخلیقی عمل دے سچی حالت دے بارے فیصلہ صرف علم نال ہمیش نئیں کر سگدے ایں ڳالھ نال (یعنی اے آکھ کے) علم دی اہمیت کنوں انکار نئیں کیتا ونڄ سگدا جو علم تاں محض شک، خوش فہمی دے ازالے تے رنج و غم دا باعث ہوندے جیویں جو تورات دی کتاب مواعظ اچ ہے 'جیڑھا اپݨے علم اچ اضافہ کریندے او اپݨے ڈکھ تے غم اچ ودھارا کریندے!'

اساں منڈھ الا کنوں کئی تصورات (ترقی، عزت، انصاف، قانون) وغیرہ جاݨ تے سکھ گھندے ہے پر اے سبھ کتھوں آئن؟ کیوں آئن؟ کنیں آندن؟ کوئی پتہ نئیں اج انسان ہولیں ہولیں اپݨے تجربے دے محدود ہووݨ تے پیداوار دے ودھارے نال قابو پیندا ویندے تے راندہ درگاہ تھیوݨ دی بجائے فطرت دا مالک بݨدا ویندے۔ آب و ہوا دا تغیر وݨیں تے زناوریں دی دنیا وچ [illegible] دا سبب بݨدے۔ فطرت دی کاہیں ہک کڑی کوں تباہ کریسوں تاں ساری فطرت تباہ تھیسی ول ایندا اثر چھپرا فطرت تے نہ پوسی بلکہ سماج دے ارتقاء مابعد تے وی ضرور پوسی۔ مشہور فلسفی بیکن آہدے جو سدھے رستے تے ٹرݨ آلا منڈا اوندے اگوں تھی ویندے جیڑھا بغیر کہیں رستے دے درکدا ودا

ہوندے۔ کیوں جو انسان دی زندگی ماند وڑاند (مسلسل) دریافت تے اسرار دا انکشاف ہے۔

ہر عہد دی پیداوار مطابق اوں دور دے فلسفیں انسان تے اوندے کم دے ناں رکھین۔ افلاطون نے انسان کوں ڈو چنگیں آلا زناور آکھئے ایندے علاوہ اینکوں کئی فلاسفریں ناطق تے عاقل حیوان دے ناں ڈتے۔ اینویں تشکیک پرستیں دے نیڑے صرف انسانی احساس نہیں بلکہ اوندا عقل وی فریبی ہوندے جو ہر خیال کوں رد کیتا ونج سگدے۔ اساں توثیق کریندے ہیں جو لوک نیک ہن۔ اے وی ساڈی غلطی نہ ہوسی جیکر اساں اے آکھوں جو لوک بد ہن۔ تشکیک پرتی اکثر اے تسلیم کریسے جو عقل سب توں ہے استدراک دی متصوفانہ تے مذہبی سمجھ دی موجب بندی ہے۔ ثبیت ایں گالھوں مذہبی میلان دے نمائندہ فلسفی امام غزالی اے دعویٰ کیتے جو تفکر دے ذریعے سچائی دا استدراک ناممکن ہے۔ صرف متصوفانہ وجدان تے خدائی بصیرت ہی اصل ادراک عطا کریندی ہے۔ ایندے برعکس کارل مارکس آہدے جو اے میڈا پسندیدہ کلیہ ہے جو ہر چیز تے شک کرو۔ لوڈوگ فائر باخ آہدے انسان کوں اتنے حواس ہن جتنے ایں دنیا دے صحیح تشخص کیتے ضروری ہن۔

پر ہر عہد دا المیہ اے رہ گئے جو اساں ساریں اچ ہمیش اے خواہش ہوندی ہے جو اساں اپنی صلاحیت کوں مبالغے دے نال بیان کروں۔ اے میلان عام پاتا ویندے۔ اے صرف انفرادی طور تے کائیں تک گروہ یا فرد یا کجھ لوکیں دا مسئلہ نئیں بلکہ پوری بنی نوع انسان اینویں کریندی ہے۔

آؤ ڈیکھوں لینن کینجھا سوہنا آکھیا جو پیداوار یا تخیل دی صلاحیت غیر معمولی طور تے بہوں قیمتی ہوندی ہے انسان ہمیشہ مختلف مماثلیں نال ای ایجادات تے علوم حاصل کیتن۔ مثال دے طور تے پاکھی دے پریں نال ہوائی جہاز، ڈولفن مچھی دے جسم نال آبدوز، مکڑی دے جالے نال معلق پل، ایں کنوں وی ودھ کے انسانی سوچ تے پیداواریت دی جرأت کوں کارل مارکس دی ایں تھیوری ابدی تصدیق دا ٹھپہ لا ڈتے کیوں جو کارل مارکس انسان دا اینجھا تصور ڈتا جیرھا ہمیشہ کیتے انسان کوں عام حیوانات اچوں کڈھ ڈیتا۔ انہیں آکھیا جو انسان محنت تے پیداوار دے آلات بناون دی صلاحیت رکھݨ دی بنیاد تے افضل ہے!

◆

پروفیسر مزمل حسین

شفقت بزدار -- وچھوڑے دی مثال

'ناھیڑ' شفقت بزدار دا ڈوجھا شعری مجموعہ ہے۔ ایندے کولوں پہلے 'کریہہ دا قرض' دے عنوان نال انہاں دا ہک مجموعہ شائع تھیا ہائی، جیہڑا انہاں دے قومیتی شعور تے سرائیکی وسیب دیاں محرومیاں تے ڈُکھاں دا مرثیہ ثابت تھیا۔ زیر نظر مجموعہ انہاں دی ذات دی اداس کہانی ہے جیندا موضوع نکھڑن، وچھڑن تے اجڑن اتے ایندا مجموعی مزاج رومانوی آہنگ نال سامنے آندا ہے۔

مشرقی شاعری خصوصاً سرائیکی شاعری وچ ہجر تے وصال دی داستان سجھ تے چندر دی مثال ہے۔ عشقیہ اشعار اچ اے کیفیات چندر تے سجھ دی کار نکلدیاں تے ڈُبدیاں نظر دیاں ہن۔ جیویں سجھ چندر کنوں اپنا چانڑ اخذ کریندا ہے، ایویں ای فراق دی لمبی تے صبر آزما راتاں دا گرم لہو وصال دیاں فجریں کوں روشن تے منور کریندا ہے اتے فراق دے پہاڑتوں ڈوہیں دی ڈھپ وصال دیاں شامیں تے راتیں اچ حسن دا رنگ بھریندی ہے۔

چندر تے سجھ زمان و مکان دے پابند ہن پر ہجر تے وصال زمان و مکان دی قید کنوں آزاد ہن۔ ہجر تے وصال ہر ذی حیات دا مقدر ہن اتے انہاں دا لطف محبت کرن آلے ای چانڑدے ہن۔ محبت مجازی ہووے یا حقیقی، ہجر تے وصال دے بغیر ادھوری راہندی ہے اتے حقیقت تاں اے ہے جو عشق پیشہ لوکاں دی زندگی تاں مسلسل فراق نال ہی عبارت ہے بلکہ او ڈوہیں کیفیتاں یعنی ہجر تے وصال اچ لذت محسوس کریندے ہن۔ بقول شاعر:

بھاویں ہجر تے بھاویں وصال ہووے
وکھو وکھ ڈوہاں دیاں لذتاں نے

فراقیہ مزاج اہلِ مشرق دا مزاج ہے، ایں براعظم خصوصاً برصغیر پاک و ہند اچ جیہڑا فلسفہ حیات شروع کنوں رائج رہیا، اوندے مطابق انسان دی زندگی ہک چھوٹی جہی ندی دے سفر دی مثال ہے۔ جیندی واحد تے آخری مقصد اے ہے جو او واہندے واہندے سمندر اچ ونج ڈھاوے۔ ایں گالھوں اتھاں دے لوک زندگی کوں فراق اتے موت کوں وصال چانڑدے ہن اتے جڈاں کوئی شخص مر ویندا ہے تاں آہدے ہن 'چھوٹی ندی ساگر کوں ونج ملی ہے'۔ ساڈے کولوں شاعری دے فراقیہ مزاج

دی روایت لوکل فلسفیاں دے نال نال فارسی شاعری دے وسیلے نال ایران توں آئی اے اتے عجمی فلسفے اچ اہل تصوف زندگی کوں دائم فراق اتے موت کوں عین وصال آہدے ہن -- ایں پس منظر دی روشنی اچ اساں آکھ سگدے ہیں جو پاک و ہند دی ساری شاعری ہجر و وصال دے مضموناں نال بھری پئی ہے بلکہ بقول ولیم شیکسپیئر محبت کرنا اتے جدا تھیونا انسانی دلاں دی اداس کہانی اے اتے اے اداس کہانی دنیا بھر دی شاعری دا غالب موضوع ہے۔ 'ناکھیڑ' وی ایں اداس کہانی دی ہک مثال ہے -- اے اداس کہانی فارسی، عربی، اردو یا ول برصغیر دیاں علاقائی زباناں دی شاعری کنوں بالکل مختلف ہے -- ناکھیڑ دی شاعری اچ ساڈی تہذیبی روح ظاہر تھیندی ہے۔ ایں تہذیبی روح دی عکاسی کرن کیتے شفقت نے جیڑھا منظر نامہ پیش کیتا ہے او اوں خطے نال تعلق رکھیندا ہے جتھاں انہاں اپنی زندگی بسر کیتی ہے -- انہاں دا تخیل تے شعری محاورہ ایں لینڈ سکیپ دا حصہ ہے۔ انہاں دی شاعری دا منظر نامہ اجڑیاں جھوکاں، ویران جنگل بیلے، سنسان بیابان، کوہستان، اٹھاں دے قافلے، بھیڈاں بکریاں دے اجڑ، گائیں گابے تے تھل دے ریتلے میداناں توں مرتب تھیندا ہے -- ایں منظر نامے دے درمیان ہجر تے فراق دی دھپ اچ سڑدی کھپدی ہک عورت نظر دی ہے جیندے پیر پھاٹو ہن اتے چار چدھاروں دل ہلا ڈیون آلی تیز اندھاری ریت اڈیندی ہوئی گزر دی پئی ہے۔ اے ایکا منظر بیک وقت خارجی منظر وی ہے اتے انہاں دی شاعری دی روحانی کائنات دا اظہار وی -- انہاں دی شاعری اچ ایں پس منظر نال مختلف تاثر ہے، علامتاں تے لفظ فنکار دی باطنی دنیا دا اظہار تھیندا پیا ہے۔ ناکھیڑ دی شعری کائنات شاعر دی ذات دی مختلف کیفیات دے انہدام تے شکست و ریخت محابیوں ہک ایہو جاہیں دنیا قاری دے سامنے گھن آندی ہے، جیڑھی مختلف سمتاں، ٹکڑیاں، طبقاں اتے گروہاں اچ منقسم تے کھنڈی پئی ہے -- کتاب دا ٹائیٹل ایں بکھراؤ دا اشارہ کریندا پیا ہے۔

شفقت بزدار دے 'ناکھیڑ' دے محبوب دے وچھڑ ونجن دے ناکھیڑ دے نی -- او انہاں ناکھیڑیاں کوں وسیع تناظر اچ ڈیہدے ہن -- سرائیکی وسیب جیڑھا ہمیش کنوں معاشی طور تے محروم تے غریب آندا پیا ہے -- قیامِ پاکستان توں بعد آپنی اجتماعی قومی سنجان توں وی محروم تھیون لگ گیا ہے -- اتھوں دا فرد ہن ہک بے نشان تے بے منزل قافلے دا مسافر ہے -- حال کوں بے حال ڈیکھ کراہیں ہک مہذب تے حساس آدمی رووی نی سگدا، ماحول ناموافق، حالات ناسازگار، اسباب زندگی ناپائیدار، آزادیٔ اظہار دیاں یکیاں راہواں مسدود -- بلاشبہ اے حالات تے واقعات ساڈی یکی پاکستانی تہذیبی زندگی دے نشان ہن -- لیکن سرائیکی وسیب جیندے واسی 'گوتم' دے فلسفے امن و آشتی تے

اسلام دے آفاقی نظریے بھائی چارے دے پچاری ہن -- ہݨ آپݨی ذات دی ڳول اچ حیران تے پریشان ہن -- شفقت بزدار دی اے شاعری جہڑی 'نکھیڑ ے' دے ناں نال تہاڈے ساڈے سامݨے ہے -- ایں شے دا واضح اظہار ہے جو سرائیکی وسیب دا احساس نینگر -- اج روحانی طور تے قومی دھارے توں نکھڑ داویندے ۔ او آدھن

فاصلے کجھ ضرورت کنوں زائد ہن تھوں شہر وچ بے نوا رہ ڳیاں !
کندھی تے ساری سنگت تے ستھ چھوڑ ڳئی کلھے دا کلھا بے آسرا رہ ڳیاں

شفقت دا اے مجموعہ کلام 'نکھڑݨ' تے وچھڑݨ دا مرثیہ ہے ایں نکھڑݨ توں مراد محبوب یا کہیں عزیز دا نکھڑݨ ہک پہلو ہے لیکن ایں نکھڑݨ دا ہک وڈا پہلو انہاں اقدار دا نکھڑݨ وی ہے جہڑیاں محبت ، اتحاد تے یگانگت کوں جنم ڈیندیاں ہن -- ایں حوالے نال کتاب دا ٹائیٹل معنی خیز ہے ۔ جیندے وچ دھرتی ٹوٹے ٹوٹے تے اڳل اڳل نظردی پئی ہے -- شاعر دا مقصد ہے جو اگر نکھڑݨ دا ایہو عمل جاری رہیا تاں اساں ہک ڈینہہ اپݨی قومی سنڄاݨ کوں وی ڳال بہسوں -- ملاحظہ فرماؤ

☆
روز رسݨ تے مناوݨ دا زمانہ کائینی
ہݨ منیسوں تے نکھڑسوں تاں ہمیشہ کیتے

☆
جے توں نکھڑ پوتاں تیڈے بعد ڈینہہ محشر دا ڈینہہ ہوسی
نہ ڈے چن چھیکڑی عمر ادے دھوڑ ے رات ہووے پئی

ایں ڳالھو شاعر ساکوں آوݨ آلے نکھیڑاں بارے خبردار پیا کریندا ہے ۔ اوندے نزدیک نکھڑݨ محشر دے ڈینہہ دی کار ہک امتحان ہیا تے ایں امتحان توں بعد سزا دا ہک ایہو ایہاں سلسلہ ہے جیندے وچ اساں ہمیش کیتے برباد تھی کے رہ ویسوں -- ایں حوالے نال شفقت بزدار نکھڑݨ دے کرب دا اظہار کر کے -- انہاں الماں تے ڈکھاں دی نشاندہی کریندے پئے ہن جہڑے ایں عمل توں بعد انسان دا مقدر بݨدے ہن ۔

رات ڈینہاں دل تانگھے   دوست ملے کنھ سانگے
پار چناںہہ دے یار دا دیرہ   ڳالھ سݨئی اے کانگے
کتھ منجھیں کتھ تخت ہزارہ   عشق لنگھائے لانگھے
صاحب نور شاہ ہے سک تساڈی   ہویا سانگا کسانگے

(سویل-اپتی ٢٦)

احسن واگھا

وگدا پانی

ایہو --

'نہیں …… میں ……سرے آئی سٹیل فیومونٹس فرام یور موسٹ کاسٹلی اینڈ پرائسشن ٹائم، اٹ از اے میٹر آف لائف اینڈ ڈیتھ فار اے ممبر آف مائی فیملی ڈاکٹر صاحب، پلیز ڈونٹ رفیوز، پلیز ان نومی۔ جسٹ اے منٹ --، او ہکے ساہ اچ بول گئی۔

'یس، ویٹ اے منٹ' اوں ارام نال ڈوہائیں ہتھیں نال پہلے عینک لہائی اے۔ وت سامنے کھنڈیے پئے پنج ست صفحیں تے صفحے نمبر لائے نس۔ انہیں کوں کٹھا کر کیں فائل کور وچ ائس تیں او کھڑی رہی۔ اوں اپنی میز دے شئیں کوں ہک ہک کر کیں انہیں دی جاہیں تے رکھیس، وت کجھ فائیلاں اتے فولڈر چا کیں اٹھی کھڑے۔ اوں کمبدی ڈردی چھوئیر دے مونڈھے تے ہوا جیہاں دوساڈے کیں اوں کوں اپنے رستے کنوں ہٹا کیں الماری تو ڑیں گئے، او سارے فولڈراتے فائلاں واری واری انج انج خانیں وچ رکھیے نس۔ تیں او کھڑی، وت چنڈ اچ ونج کیں نکی میز تے لاتھے جگ وچوں پانی دا گلاس بھر کیں پیتس وت ہک بیا گلاس چا کیں اوندے وچ پانی پاتس اتیں اپنی میز دی ہک چنڈ تے آن رکھیس …… تیں او کھڑی۔ اوہی پاسوں پھر کیں واپس اپنی کرسی وچ آن بیٹھے تیں کجھ آکھن لگے۔ تیں وت کمپوٹر تیں نظر پے گئی اس۔ ارام نال بربٹیں تو ڑیں آئی والیں دی ہک کر بری لٹ کوں بچنیں دے چنیں والیں کنوں انج کر کے کن دے پچھو سٹیس تے وت بغیر عینک دے مانیٹر کوں چندھیں اکھیں نال ڈہدیں ہوئیں ماؤس تیں انگلیں جمائے نس۔ جھٹ ہک، سیو ایز -- تیں لا کیں کمپیوٹر آف کیتس تیں سدھا تھی بیٹھے۔

'میڈی ریکوسٹ حالی تیئں نہیں منی تساں'

'تساں کوئی ریکویسٹ کیتی اے؟'

'تساں بھل وی ویندے ہیوے ڈاکٹر صاحب۔ اِتی ویاھا تھی گیئے میں کھڑی آں، تساں موہو ہک لفظ وی نہیں آکھیا۔ میں تاں سوچن لگ پئی ہم، میں اتی سارا اِلا کیں تہاکوں ڈسٹرب کیتے'

'ڈسٹرب توں دروازہ کھول تیں اندر وآ کیں کیتا ہا۔ پھوئیر، اوں توں پچھیں پہلی گالھ میں کیتی ہائی جو-- بہو، تیں میں نمی بھلدا۔'

'ہا، اچھا، مُیں میں ٹھیک'

'اونکی مائی ...... مائی؟......'

'سندر'

اوں اپناناں ڈسیے۔

'سندر مائی بہہ تھی، 'پانی پی' اوں گلاس دو اشارہ کیتے۔ وڈی عمر دے سبھے نقصان ہن۔ اوں ایں عمر دا ہکو فائدہ معلوم کیتا ہا۔ ایں ٹریڈیشنل سوسائٹی وچ عمر دے نال ہک اتھارٹی مل ویندی اے۔ او اتھارٹی جوان، تریمت ہر کہیں تے چل ویندی اے۔ سوہنیں چھوہریں دا عاشق بݨن جیرھلے ممکن نہیں راہندا وت بندہ انہیں تے حکم چلا سگدے۔ اوندے ذری ہک سختی نال الاوݨ تیں نکی جھنیں چھوئیر اکھیجے چھرکی بھرکیں کرسی وچ ڈھہہ پئی تے پانی دا گلاس منہ نال لا گھدس۔

'اوں ہوں، ایں کرسی وچ آ بہو۔ عین میڈے سامݨے۔'

تیں اوں شودی وت تعمیل کیتی۔

'او جو لُجھ تساں آکھے انگریزی وچ سندر مائی، او پہلے کاغذ تے لکھ کیں اوندی تیاری کیتی ہا وے؟'

نہیں-- نو سر، مائی انگلش از ناٹ دیٹ بیڈ۔'

'کرݨی چاہیدی ہائی سندر مائی، میں اپݨی بولی وچ وی کہیں نال سیریس گالھ کرݨی ہووے تاں پہلھو اپݨے چیتے وچ ڈائیلاگ تیار کریندا اں۔ بلکہ لکھ گھنداں۔ اوندے وچ وٹا پھیر کریندا اں اے چنگا وتیرہ ہے، خیر، ہݨ تساں ڈسو کیا پرابلم اے۔'

'جی، سر'

'ٹھہرو تہاڈا ناں سندر اے۔ اتیں تساں پڑھدے تاں ہیوے۔؟'

'جی میں سیکنڈ ائیر دی سٹوڈنٹ آں۔'

'سیکنڈ ائیر، ہوں-- ستارھاں، اٹھارھاں سال'

'سر، نیکسٹ منتھ، آئی وِل بی نائن ٹین'

'جی بچے ہݨ ڈسو'

'سر میڈی بھیݨ اے ہک'

'کیا ناں اس؟'

'چانݨ'

میں چانداں......سائیکالوجی وچ پڑھدی اے......، نیکسٹ بلاک......، تیں اوں دروازے دو وی اشارہ کرݙتے ٻھئی ٹردی نظر آ۔

'جی سر، میکوں پتہ اے'

'بابا ہݨ میں سائیکالوجی دا انچارج کوئے نہی......'

'میکوں پتہ اے سر'

'تیکوں متّی پتہ اے......' او آپے خوردہ الانے۔

'کیا؟'

'کجھ نئی کجھ نئیں۔'

لجھ مند پیلھے گیلری وچ لنگھدئیں ہک سٹوڈنٹ ٻئے کوں ݙسایا۔

پروفیسر مہر علی ہک چھوہر پھسائی کھڑے۔ تیں اے نال پیا لنگھدا ہا۔ مونڈھے تے ہتھ رکھ تے اوں چھوہر کوں روک گھدس۔ چھوہر پہلے اجھکیے وت اوندے منہ تے آپت دی جھلک ݙیکھ کیں آکھیس:

'سر، ہݨ گیلری وچ وی لوز ٹاک نہ کروں'

'کرو۔ پر مصرعہ غلط اے۔'

'مہر علی کوں تاں؟ چھوئیر پھسائی کھڑی اس۔'

تے وت جملہ سارے کیمپس وچ چل ڳیا جو 'چھوئیر پروفیسر پھسائی کھڑی اے'۔ مہر علی آکے ایندے نال بھڑیا۔

'او بابا سائیں، حضور ڈاکٹر صاحب، اوں غریبݨی دے پچھو کہیاں دول بدھݙتے وے، او حالی وی ولنگ نئیں۔ میں پورے ݙو سمسٹر اوندے اتے ورک کیتے۔'

اوں جواب ناݙتا۔

'واہ تیݙی قدرت کاملہ بندے غریب کوں کݙاہیں پتہ نہ لگا۔ آپ چاٹے کریندی ایں، تیں کئی اکھیں اٹھ سدھ جھٹ وی اکھیں انݨ چیتے طور تیں امر کریندی ایں، چا پچھولیندی ایں۔ تیں وت درجہ بندیاں آپ کریندی ایں، او ہو جتلا عاشق بݨیندی ایں جتلا ماݨھوں حقدار ہوندے۔ اتا پندھ مرویندی ایں، جتلا او مارݨ جوگا ہوندے۔ جیرھلے آوندے تیݙے ولھیٹ وچ ونج سنگتیں وچ ݙمر بدھے،

'پھسائی کھڑاں' ۔ عجب کئی مغالطہ اے ابدی قسم دا۔ 'عام فکری مغالطیں' آلے آتھر خبر اے ایں مغالطے دا ذکر کیتے ۔۔!؟

عورت دے مختارِ کل ہوون دے اپنے ایں تھیزز دا اوں ہک لیکچر وچ پرچار وی کیتا ہا۔

اوں لیکچر دے بعد کہیں اوندے بارے وچ اے آکھ ڈتا، جو 'امپوٹنس سنڈروم'! جو وی تھیا۔ اوندے، 'پروفیسر پھسا گدھن' آلے کامنٹ دی یو یو وچ ساری کیمپس ایں گالھ کوں ارام نال کنفرم کر ڈتا جو چنڑیں پروفیسر مہر علی کوں پھسا گدھے۔

تیں اج اوں پروفیسر پھساونی دی بھینڑ اتھاں اپڑ گئی ہائی ۔۔ اے ذری جیڈی چھوہیر کیویں پاھوا انیں آلی کار کھام مارکیں پروفیسر دے کمرے وچ آوڑی اے!۔

'تساڈا سارا جھگڑا اتلا پوئنٹ اے!' تیں جھٹ اوکوں خیال آئے جو 'امپوٹنس سنڈروم' آلا کامنٹ اوندے اپنے چیتے وچ جاہ کر گیا ہا۔ اوں شودی بھولپن نال اوندو ڈٹھے جو بھئی تساں پروفیسر جو تھیوے، جیرھا بڑک مار و بیٹھے۔

'تساں کیا آہدے بیٹھے وے!' اوں اوندو غور نال ڈٹھے۔ نظر دی عینک لگی ہوئی۔

ناں آلی کار نہ متھے دی سندر

'سر میڈی ہک پرابلم اے'

'او تاں ہے'

'اٹھی کھڑ باں نی'

اوں اپنا سر اتوں تے کر کیں اوکوں حکم ڈتے، او کرسی دے اگوں اٹھی کھڑی اے او چپ بیٹھا ریہے تھوڑ نپیڑی۔

'ونج باں اوں الماڑی تو ڑیں،'

'جی'

او، اوں الماڑی وچو او ڈکشنری چا وا ......'

'او لگی گئی اے'

ایں اوندی ہستی کوں ڈیکھ کیں گویا اوندا تیں اوندے پرابلم دا وزن کیتے۔ اوکوں وت ڈکشنری نہ پئی لبھے۔

'بس ول آ' نکی، ڈکشنری نئیں لوڑیندی۔

Scanned with CamScanner CamScanner

او تکھائی نال پھڑی اے۔

'اے تساں کیا پئے کریندے ہیوے میڈے نال!'

'کجھ وی نئیں --'

'میکوں نکی بال پئے سمجھیندے وے۔ چھوئیر اگریسو تھئی اے۔'

'میڈے اکو تاں اج کنوں پنج سال بعد وی توں آ تیں تاں نکی بال ہوسیں۔'

'تساں حالی توڑیں نئیں پچھیا جو میڈا پرابلم کیا ہے!؟'

او پلیج تلیج کنڈ کرسی نال اا پچھوتیں تھی بیٹھی اے۔

'میکوں پرابلم دا پتہ اے' اوں اوندے پیر کوں اپنے بوٹ دے پھن نال زور نال پچھوتیں دو سا ڈتے تیں او چھڑکی بھر کیں سدھی تھئی اے وت اوکوں اندازہ تھئے جو او لتاں اکڑا کیں اپنے پیر اتاا گوتیں کرائی ہئی جو او میز دا آدھی آلا تیر پار کر کیں پروفیسر دے پیریں دی چوکی تونیں ونج اپڑے ہن۔

'سوری' او شرمندہ تھئی اے۔

'کوئی گالھ نئیں، اتے توں جتی ول لہائی بیٹھی ایں سندر مائی'

'اوہ! وت میز دے ہیٹھو سرکھن ونج کیں اوں اپنے پیزار گولین۔

'سر پروبلم ...'

'چانداں چانداں --،'

-- او کیڑھا پرابلم اے جیڑھا توں انوی سالیں دی سوشل فگر کوں چالھی کلومیٹر دور گجر خان دے قصبے وچوں پٹ سدھا اتھاں گدھی آنے -- کیمپس کوں چراگاہ چا سمجھے وے تساں بھینئیں! ..... پر توں ذری اپالھی تتی نیوھیں نکی! .....

-- 'نویں جوانی تے چڑھدا پانی ڈسدا اتھوا اتھوا -- تساڈی ایہا بولی اے تاں میاں محمد آلی! -- اے بھوں پرابلم اے، تساں ہر گالھ سمجھدے وے سندر تیں گھر آلے وت وی ہر گالھ تیں آہدن کملی چھوئیر، ..... تساکوں پورا پتہ اے جو چھوٹی بوامٹی وچ کیوں ول ول کھڑدی اے۔ پر تساں کنوں کوئی پچھدا ای نئیں۔ محلے دے ہک ادھ پڑھنیے ہوئے چھوکرے چنڑ بی بی کیتے چٹھیاں لکھ لکھ تہاڈے ہتھ پکڑا ڈیندن -- تھے سر تیں ہتھ رکھی آندن بنڑ بنڑ چاچے، مامے، ..... اے شارٹ ہیلو تساں ول ول چیندے او، ذری وی نئیں کوئی آہدا چا تیڈیاں باہیں سمارٹ ان -- پرابلم --

'پرابلم اے ہے جو لوک عمراہ کوں کندھ آلی کار سمجھیندن۔ وڈے کوں آہدن تیڈی اچائی ودھ گئی اے،

توں ڈٹھے ہو ۔ پھوٹے کوں آبدن حالی اتی وار آونڑ، تیڈے برابر تھیوݨ کیتے ۔ حالانکہ ڈیکھو نا، ایج دے ہک وݙے سارے دائرے وچ ۔۔ کئی پندھراں کنوں اپنتالی سال دے دائرے وچ، اوں جاہ کیں 'پنتالی پنجاہ' نئیں آکھیا، 'کہیں عمرہ دی تربیت کہیں عمراہ دے بندے نال جوڑا بنا سندی اے نا!'

'ندر آ وَ پرابلم کوں سمجھوں ۔ ٹھیک!'

'یس سر' عینک دے پچھواوندے گول اکھیں وچ چمک آئی تاں اوں ڈٹھے او حالی وی ہک بال دیاں اکھیں ہن ۔ اے گالھ اوکوں چنگی لگی اے ۔

'وی آر ٹو انڈرسٹینڈ دی پرابلم فرسٹ، رائٹ!'

'رائٹ'

تیں وت اوں اپݨے اونہہ بدنام طریقے نال جیکوں اوندے سٹوڈنٹ منتر پھوکݨ آبدے ہن، ہولے ہولے گھسن گھسن شروع کیتی ۔ او گالھ کریندئیں کریندئیں وچو، اچانک کوئی سوال پچھ گھنے تیں بھوں سودھا جواب اوکوں مل ونجے ۔

'تہاڈے امان جی کڈاں فوت تھئے ہن؟'

'بس میڈے جمݨ دے ڈو سال پچھوں ۔ ...... تہاکوں اے باجی ڈسائے جو ساڈے امی ......'

'میڈا خیال اے میکوں کہیں نئیں ڈسایا ...... اینویں میکوں خیال آئے ......'

'ویل، تساں سمجھیندے او باجی میڈی ماء دی جاہ تیں ہن ۔ تہوں میں انہیں دے بارے وچ پوزیسو ہاں ...... سرنئیں آپ وی ایندے بارے غور کیتے ۔ میں آپ سائیکالوجی دی سٹوڈنٹ ہاں ۔ پر سرا اے گالھ نئیں ۔ پرابلم ...... سرمہر ...... ایج ...... سر، پرابلم ......'

'ٹھیک ٹھیک، تساں گھر ونج تے ہک کم کرو ۔ تہاڈی سائیکالوجی دی کتاب وچ جیہڑے چیپٹر ہن ایموشنز اتے موٹیوز دے بارے وچ، انہیں کوں غور نال پڑھو ...... خاص کر پیٹرنل موٹیوز اتے میٹرنل موٹیوز آلے حصے ......'

'اے تاں میں کل توڑیں پڑھ گھنساں ۔ ول میں کل آونجاں؟'

'نو ۔ اے ہکے پڑھݨے نئیں ۔ سمجھݨے وی ہن'

'ول میں کڈاں آواں؟'

'اینی ٹائم ۔ میں کہیں کوں آوݨ کنوں منع نئیں کریندا'

بانع تاں نہیں کریندے تے جیرھا تساں آڈر کریندے او آئے دا، تہاڈے کول کون آندا ہوسی ، اوں سوچنے تے او اتلے وچ وت ہک واری اتھی چھوٹی میز تو الیکٹرک کیٹل چا، پانی ابلنا رکھی کھڑا ہا۔

'.... کوڑیل اجو بن وت انہیں دے کم کون کرے۔ ہر کجھ آپ کریندے ہوسن۔ ایڈے وڈے مشہور آدمی ان، ماواں آلی کار اکھیجے نکے نکے کم کریندے رہ ویندن......'

'سر، میں چاہ نہیندی آں، میکوں ڈسو'

'تساں تاں گھر ویندے پئے ہاوے نی!'

اوں وڈے وڈے بربئے ایں طرانح اتو تیں کیتن جیویں اوندے آون تیں کیتے ہنس۔ تیں او جھٹ کری تو اتھی کھڑی اے۔ وت او نرمی نال الائے۔

'اے چاہ نہیں بندی پئی، نہ تاں میں تہاکوں وی ست کراں ہا، میں بس گرم پانی سر کیندا ہونداں اکثر.... چلو بئی واری تساں آسو تاں کافی بنا ڈیوا ہے'،

ایں کن پیلھے جو وت کئی دڑ کا ملے اوں گلی ونجن بہتر سمجھے۔

یونیورسٹی دیاں بساں تاں لگیاں گیاں ہوسن سندر' اوں دروازے وچوں نکلدی کوں مخاطب کیتے۔ اتے او محض اینہ مسئلے تیں سچیندی ویندی ہائی۔

'کتنے چنگے آدمی ان آپے خیال آ گئے نیں۔ میں کیوں آکھاں ہا میکوں گھر تو ڑیں پچواؤ.....'

'کئی لوک اپنیاں کاراں وچ نکلدے پئے ہوسن حالی۔ کوئی وی چنگا فیس ڈیکھ کیں لفٹ منگ گھنا ہے۔ اینویں چھک کیں گالھ کرا ہے جیویں میڈے نال کیتی وے۔ جون وی ہوسی تہاکوں ارام نال گھر پچا ڈیسی۔ اے اینویں گالھیں ان جو چھوئیریں کوں لفٹ ڈیون آلے اغوا کر گھندن۔ او بنے ہوندن اغوا کرن آلے، تساں ضرور اینویں کرا ہے جیویں میں آکھیے وت گھر ونج کیں ڈس ضرور ڈیوا ہے جو تساں غیر بندے نال لفٹ گھن کیں آئے او، اتیں جیرھے دڑ کے ملن کھا گھنا ہے۔ چلو ونجو شاباش'

اتیں اوں اینویں ای کیتا۔ ہکے گھر ونج کیں ڈس ڈیون دی اوکوں جرأت نہ تھئی ، اوکوں یاد ای نہ ریہا جو او کیرھا مسئلہ چیتے رکھ کیں یونیورسٹی گئی ہائی۔ اوکوں لفٹ گھن کیں اتلے ارام نال گھر آ ونجن دا ایڈونچر اتنا مزہ ڈے گیا۔ اوندا انکا جیہاں ہاں اپنی طاقت دے احساس کنوں پڑیجن پئے ونجے۔ میں ایں گالھ کیتی اے۔ کار آلا انکل میڈے کول اتنا وڈا ہا۔ گڈی روک کیں باہر نکل آئے وت پچھیس ، کتھاں ونجنا ہیوے مس۔ وت پچھیس میڈے نال دی سیٹ تے بہسو یا پچھلی سیٹ

تیں ۔ وت پچھلی سیٹ دا دروازہ کھولیس ، بند کیتس ۔

او اپݨے بستر اے وچ پئی ، ماڈل گرل سنڈی دے سٹائل وچ ولا ولا خوشی دی چیک مارے ای ۔ یاہ !' تیں وت سوچݨ لگ پووے ۔ بھیݨ نال اوں اوئیں منہ سجائی رکھیا ۔ حالاکہ او روزانہ رات کوں اوندی سوڑ وچ وڑ کیں اوں کنیں سرمہر علی دیاں ڳالھیں سݨݨ دی ہیلک ہئی ۔ اگلا پورا ہفتہ او والا کیمپس نہ ونڄ سگی ۔ ہک تاں ولا ولا گھر ڈٖسیے بغیر ونڄݨ دی تھولی بہوں اجھک ، بھیݨ دے کٹھے ونڄے تاں وت اوکوں ڈٖسے کیا ۔ اتیں اصل وجہ اے ہائی جو حالی توڑیں او ڈاکٹر صاحب دے ڈٖسیے ہوئے نفسیات دے چپٹر ناہی پڑھ سگی ۔

'...... میݨا بابا وی کیجھاں چلاک اے ۔ سٹوڈنٹس کوں کتاباں پڑھݨ دے ہوم ورک تیں لا ڈٖتا ناں پڑھݨ تیں ناں ول آوݨ ۔ آپ کلھا اپݨے کمرے وچ کم کریندا اے بیٹھا ...... کیا کم کریندن اے ۔ کیا لکھدن پڑھدن ۔ تتا پاݨی پیتی رکھدن ۔ کمپیوٹر وی رکھی پئین ۔ ہا انٹرنیٹ کھول ، گندے فوٹو کڈھ ڈٖیہدے ہوسن بیٹھے ۔۔ ہش ۔۔' او لوئر مڈل کلاس گھرانے دی چھوئیر ہائی ۔ کالج وچ مڈل کلاس دے چھوئیریں کنوں سݨیاں الیکٹرانکس تیں ویڈیوز وغیرہ دیاں عام ڳالھیں اوندے تصور وچ ہک جادو دی دنیا بݨا ڈٖیندیاں ہن ۔ انہیں خیالیں کنوں زائد دلچسپ جیکر کوئی شے ہوندی ہائی تاں او سرمہر علی دیاں ڳالھیں ہوندیاں ہن جیڑھیاں اوندی بھیݨ اوکوں سݨیندی ہائی ۔ تھیا اے جو مہینے کھن توں بھیݨ اوندے نال اے موضوع شیئر کرن بند کر ڈٖتا ۔ تیں ہک ڈٖینہہ اپݨے موقف دے اپٹھ جو بھئی سرمہر اوکنوں اتلے وڈٖے ہن ۔ او محض انہیں دا احترام کریندی اے تیں کریندی راہسی ...... اچانک اوندے کن وچ آکھئیس ، اساں کورٹ میرج کریندے پئے ہیں ۔ تیں وت کجھ نہس والا ڈٖسایا ۔ تیں اج جیڑھلے او والا یونیورسٹی ونڄݨ کیتے تدبیراں سچیندی کھڑی ہائی ، ڈٖٹھس تاں بھیݨ شیشے دے اگو ہنجو پونجیندی کھڑی ہائی ۔

'کیا ڳالھ اے بی بی !'

'کجھ نئیں'

'کجھ تاں ہے ششٹر' اوں اوندیاں گدڑیاں کڈھݨ دی کوشش کیتی اے ۔ 'سرمہر علی نال لڑائی تھی گئی اے ؟'

'ہوں ...... آپ آکھیا ہانیں کورٹ میرج کیتے تیار تھی ۔ اے میڈٖا فیصلہ اے ' تیں ہݨ اتی ڈٖینہہ تھی ڳئن والا ڳالھ ای نئیں کریندے ۔ کل میں ڳئی آں تاں ہک سمائل ڈٖے تیں بکس وچ گم تھی ڳئن ۔'

'کم آن سسٹر، بزی ہوسن۔ وت کئی پیپر لکھݨا ہوسیں'

'ہا، بزی تاں خیر ہِن، ڈیپارٹمنٹ دی کانفرنس اے'

'کم آن ششتر...... ششتر...... ششتر' تیں وت ݙوہائیں کھلݨ پئے گئین۔ ماں نہ ہووݨ دی وجہ توں انہیں دی انٹرڈیپنڈنس ایں طرح دی ہائی۔ تیں ایندے بعد اوندے کیتے والا والا یونیورسٹی ونجݨ اتاں اوکھا نہ ریہا۔ اوں چیپٹر وی پڑھ گِدے۔ پر ڈاکٹر بلوچ دے ڈر کے کھاوݨ دی گھبراہٹ ہس۔ ڈاکٹر بلوچ دی وت ریپوٹیشن ای ایہا ہائی جو سکالر تکڑا اے۔ تیں کریندا کیا رہ ویندے کوئی پتہ نئیں۔ سال پچھوں کئی ہِک ادھ پیپر ملک کنوں باہر دی کہیں کانفرنس وچ ونج پڑھ آندے۔ مقامی ایکٹیویٹی وچ بس ایہو جتلا رلدے جو سیمینار سُندے اتے کڈاہیں کڈاہیں کامنٹ ݙیندے۔ کلاس چنگی پڑھیندے۔ اوندے چیئرمین ڈیپارٹمنٹ ہووݨ تیں کہیں کوں اعتراض نہا ہوندا جو لڑھدی لڑھ ونجے ہا۔ او اپݨا کم کریندا ہا۔ تیں بیا کہیں کوں کڈاہیں کجھ نہا آہدا۔ تہوں او اکثر اپݨے ڈیپارٹمنٹ کنوں علاوہ ٻہیں ڈیپارٹمنٹس دا وی انچارج رہ ویندا ہا۔ چانݨ اتیں مہر علی دے افئیر کنوں وی ایں کیتے واقف ہا جو ٻجھ مُد نفسیات دا وی انچارج ریہا ہا۔ تیں اوئیں مہر علی نال اوندی تھولی ٻہوں سنگت وی ہائی۔ آپ او چھوئیریں نال ݙاڈھی کھلی گرمجوشی نال الیندا ہا۔ پر کجھ ݙھا سنیا کڈاہیں کہیں نا۔

'ہی از نائس'

'یاہ، بٹ ہی از ٹو نائس!' چھوئیریں دی اے رائے ہوندی ہائی اوندے بارے۔ ہِک شکایت اوکیں کوں اوندی ہر ویلھے انگریزی بولݨ کنوں ہائی۔ تیں وت ٻلیندا او وی کتابی انگریزی ہا۔

تھیا اے جو پورے پنجویہہ سال پہلھوں جیرھلے اوکوں کراچی یونیورسٹی وچ داخل تھی کیں اردو پنجابیاں بولنیاں پیاں اتے اوکوں کڈاہیں نہ سمجھ آئی جو جیرھلے پئے آہدن جو پروفیسر ٻھیوآ رہا ہے تاں کجھ نئیں تھیندا۔ پر جیرھلے او آہدے پروفیسر عائشہ آ رہا ہے سبھے کھل ݙیندن۔ تیں وت جیرھلے کجھ سمجھ وی آئی تاں سوال اے ہا جو مسئلہ حل کیویں تھیوے۔ لوکیں دیاں ڳالھیں کافی غور نال سُݨݨ دے بعد اوں ہِک ݙینہہ اے قانون اخذ کیتا جو جیرھلے آوݨ آلا مذکر ہووے تاں آکھݨا چاہیدے 'آ رہا ہے' ٻہوں خوش تھیا۔ ݙوجھے ݙینہہ یونیورسٹی ڳیا تاں فائن آرٹس دی عالیہ لائی کھڑی ہووے،

'امتحان سر پر آ رہا ہے'

اوں ہولیں ہولیں معلوم کیتا جو جیرھلے او انگریزی الیندے تاں خیر نال گزر ویندی اے۔ اے سارے کھل ٹھکارے اردو یا سندھی، الاوݨ دی کوشش کرݨ نال پیدا تھیندن۔ ہِک ݙینہہ اوں ایں

ملنے تیں ہک کینیڈین وزیٹنگ پروفیسر دے اگوار داس ڈتی۔ اوں گالھ کوں ہتھوا وکھا کر ڈتا۔ جانوں، بلوچی تیں انگریزی ڈوہائیں وچ انہیں ہندآریائی زبانیں دے برعکس ورب جینڈر کونے نی۔۔تھیوں۔ بس ایہو حل اوکوں نظر آیا جو جیکر او انگریزی الاوے تاں مذکر، مؤنث دیاں غلطیاں نئیں تھیندیاں۔ تیں اوں رج انگریزی تیں تڑ بدھی۔ تیں ایہا شے اوکوں امریکہ وچ پوسٹ گریجویشن کرݨ کیتے گرانٹ ڈوا گئی۔

انہائیں ݙینہیں لاطینی امریکہ دی ہک قوم پرست چھوئیر اوندے نال ہک پارٹی وچ ڈانس کیتا۔ تاں اوکوں پتہ لگا نچݨ کیتے ضروری نئیں ہوندا۔ آپ جوگا ہر کوئی نچ سگدے۔ وجود دا ہچ اے نچݨ۔ انہاں ڈھیاں زنزیراں تروڑ بھکاؤ تاں آپے دریس مریسو۔ پئی واری او لاطینݨ ملݨ آئی تاں اوں کنوں بلوچی گاوݨ سنڑیس تیں والاولا سنڑیس بہوں حب نال۔ تیں بس اوہا مائی ساری زندگی کیتے اوندا رستہ مار گئی۔ اے ناں جو اوندے ہجر وچ گرفتار ریہا بلکہ اے جو ہݨ اسلام آباد وچ جیجھیاں مہربان ہوون چھوئیریں اتجھیں کتھو آوے جیرھی اوکوں بلوچی ٹپے گاوݨ تیں مجبور کر ڈیوے۔ اوئیں وی او پکا پہاڑی بلوچ ہا۔ میدانی تہذیب دو آوݨ آلی پہلھی پیڑھی ہا۔ ہݨ چھوئیریں اوندے سانگے بس نکیاں مائیاں، تھی تیں رہ گیاں تیں عمر اہ اینویں گزر گئی۔

اوئیں او یونیورسلزم دا پرچارک ہا۔ پر وچو وچو بلوچ بائس وی بہوں پکا ہائس۔ ...... مین تاں نکل آیاں جو ہک چھوٹڑے قبیلے دی چھوٹڑی پھلی دا بندہ ہاں۔ میر چاکر خان کیوں بلوچستان خالی کر آیا ...... ایں گالھ دا اوکوں بہوں ارمان ہا۔ ارمان اوکوں ایں گالھ دا وی ہا جو انہیں دا پراݨا ادب اورل ہا لکھیل کے نہا۔ اپݨی ذاتی لائبریری وچ ہک انج شیلف بلوچی لٹریچر دا بݨائی پیا ہا۔ اتھاں بلوچی اکیڈمی دی پروڈیوس کیتی ہر الا بلا، اتیں جسٹس مری، جان مہمند، عنایت اللہ، گل خان نصیر، سبھے ریفرنس تیں جروک، نوحین دور، بلوچی دنیا تیں دمی وغیرہ دیاں تمام جلداں اُتھ محفوظ ہئین۔ تیں وت وی ہک شیلف دا ڈڈھ نہا بھریندا۔ چھپیل بلوچ لٹریچر دے ایں نکوہیں پن تیں وی او کلھا کھپدا رہ ویندا ہا۔

’...... وچلی وادی سندھی دی جیکر کئی علمی ریت ہے تاں اوندے بانی تیں وارث وی تاں بلوچ ہن۔ انت اوں آپ کوں تسلی ڈتی۔ پیلھو پیلھو اوں نور احمد فریدی دے نسخیں کوں بلوچی شیلف اچ ستھݨ دی آپ کوں اجازت ڈتی تیں وت حسان الحیدری چانڈیو تیں اسماعیل احمدانی کنوں تھیندا اسجاد حیدر پرویز تائیں اکثر سرائیکی لٹریچر کوں کیٹالاگ کرن شروع کر ڈتس۔ کہیں کہیں ویلھے خواجے فرید دے بارے وی اُداڑے پوندے ہانس۔ ول ول جو روہی سنجی دو تڑ ویندا ہا کیا پتہ بلوچ ہووے۔ پر

Scanned with CamScanner CamScanner

کتھاں، بلوچ کجھ وی تھی سگدے ـ صوفی نئیں تھی سگدا۔ اوندی اپݨی ما وی جیٔ نہ ہوندی، ... بروٹ مند دانی بہہ تیں خواجے دیاں کافیاں ڳاندی ہائی۔

ڈھولݨ تیڈھی سک ڈھیر ہم

تانگھاں گھٹیاں چاہیں ہبوں

اوں کرسی نال چیل لاکیں زندگی وچ پیلھی واری ما دی یاد وچ رُنکالایا تیں اتو دروازہ کھڑکیا تیں او کہیں لُگی گیس آلی کار اندرو وڑ آئی۔

'تھئی امڑ اگاں -- اے ویلھا اے ٹھک تھیوݨ دا' اوں ڈند پٹیین تیں جھٹ والا پچھتاوا تھئیس اپݨی بلوچکی کاوڑ تیں۔

'کم ان، کم ان یو پریٹی ینگ لیڈی'۔

'پیلھے کیا آکھے وے' او ڈوہیں ہتھ کمر دے پچھو کرکیں اکڑ تج کھڑی اے۔

'کجھ وی نئیں'

'تساں میکوں دڑکا ڈتے وے، اے تاں میں سمجھ گئی آں'

'دڑکا! مندا اکڈھیم بلوچی وچ پورا'

وت اوں اوکوں ڈسایا جو جیرھلے اوکوں بے خوندی کاوڑ آوے یا بہوں پیار آوے تاں اوندے موہ بلوچی نکلدی اے'

'سر تہاکوں پیار وی آندے!' اوں وڈیاں وڈیاں اکھیں پٹین اے سوچے بغیر جو عینک دے پچھوا اے کیویں لگدیاں ہوسن۔

'بالکل آندے'

'کیندے اُتے!' اج او بغیر اوندے آکھݨ دے سامݨے آلی کرسی وچ بہہ گئی اے'

'لوونگ کپلز تیں، خاص کر جیرھلے کوئی بہوں سوہݨی چھوئیر کہیں بس سٹاپ دی دھوڑ، دھوئیں وچ اپݨے دوست نال چمبڑ کیں کھڑی ہوندی اے نہال، یا جیرھلے کوئی غریب جوڑا اپݨے ڈو ترائے بالیں سمیت کہیں پرانی بائیک تیں سفر کریندا ویندا پیا ہوندے میکوں انہیں تیں بہوں پیار آندے'

وت اوں اوکوں ڈسایا جو او چھوئیریں جیرھیاں کہیں چھوہر کوں دوست نئیں بݨیندیاں یا دوست بݨا کیں اوکوں آپݨے درحق سنسیر نئیں بݨا سگدیاں اُنجھیں چھوئیریں تیں اوکوں یا غصہ آندے یا ترس۔

'تساں آپ کیوں کلھے رہ گئے وے؟'

'ایں سانگے جو میکوں ہکے ویلھے کئی کئی چھوئیریں چنگیاں لگدیاں ہِن ۔ ایں پرسنل سوال دا شکریہ ۔۔۔

ہن جناب اپنی گالھ سناؤ'

کجھ وی نئیں ۔ اڄ میں بی بی نال آئی آں ۔ او واپسی ویلھے میکوں اتھاؤں ہٹدن آسی' اے آکھیں گویا اوں ݙینہہ دے پورے چار گھنٹے ڈاکٹر بلوچ دے کمرے تیں قابض رہݨ دا اعلان کر ݙتے ۔

'پھٹی مر ۔ اتلی نامی چھوئیر ہیویں توں تاں' او اوکوں کمرے وچ چھوڑی لائبریری ٹر ڳئے ۔

'فون آسن ، اپنا پورا تعارف کرا کیں میسیج گدھی رکھا ہے'

اوں کمرے وچوں نکلدیں اوکوں سمجھائے ۔ او ولیا تاں او ڈھیر چھیتی اوندی میز دیاں درازاں پھولی بیٹھی ہائی ۔

'اے گندیاں جراباں دراز وچ کیرھی وجہ توں پئین'

'ایں وجہ توں نکی مائی جو میں جتی تیں جراباں لہا کیں لکھݨ پڑھݨ دا کم کریندا اں ، وت کئی واری اے اتھائیں رہ ویندین'

'تساں میڈے نال بی بی دی تیں سر مہر علی دی گالھ نئیں کیتی'

توں میڈے ݙسیے ہوئے بکس پڑھے ہوسن نا'

'جی اصل وچ بی بی اوئیں وی بہوں پریشان راہندی اے'

او جیرھا تیڈا دوست ہے، لڑکا، توں اوندی ڳال کݙاں کریسیں سندر'

'تساں تاں ٹکا لائے پر میڈا واقعی ہک بوائے فرینڈ ہے پیا ، میں ٹنتھ وچ ہم اساں دوست بݨے ہاسے'

'کیویں'

سر ، او ڈاکخانے وچ کلرک اے اپݨیاں چٹھیاں لکھ لکھ کیں میکوں فرضی ناں نال پوسٹ کریندا ہا'

ول ہک ݙینہہ او اوکوں نال گھن کیں آئی ۔ ڈاکٹر بلوچ انہیں کوں اپݨی گڈی وچ بلہایا تیں ہک بہوں رومانٹک ریسٹورنٹ وچ انہیں کوں روٹی کھوائیس وت انہیں دی پامسٹری کر کیں انہیں کوں سمجھائیس جو آوݨ آلے سالیں وچ او کتلا ہک ٻئے دے مزید نیڑے آ ویسن ، مزید اعتماد کریسن ۔ اتیں اے جو روز روز ادھوریاں ملاقاتاں کرݨ کنوں اے بہتر ہوندے جو چنگے منصوبے اتے ، صاف ستھرے ارادے نال کݙاہیں کݙاہیں کہیں چھت بیٹھ مل گھنن ۔ اصل وچ اپݨی سنگت کوں آپ چنگا سمجھو ، نیکی دی ڳالھ سمجھو ، تاں'

وت اوانہیں کوں ریسٹورنٹ دی بک چور چنڈ وچ پلہا کیں کہیں بہانے نکل آیا۔ ہفتہ کھن گزریا۔ او وت اوکوں ڈیپارٹمنٹ دے باہر دے لان وچ نظر آ گئی۔ او بوٹی دے اوڑھے دے اتوں ٹپ مار کیں پُج گئی۔

'مے آئی...... مے آئی......؟'

سٹیل فیو مومنٹس آف یوور پریشس ٹائم۔ چلا ڈے ٹیپ اپنی اونہہ وقتی والی انگریزی دا'

'سر تہاکوں یاد اے اوساڈی پیلھی ملاقات دی ہر گالھ!' اوخوش تھی گئی۔

'پیلھی ملاقات!!۔ او ذری رک گیئے۔

'خیر، چل اج تیکوں کم تیں لاواں، نکمی'

'بلوچ صاحب تہاڈے آفس وچ اے میل کے شے دی ہوندی اے؟'

اوں دفتر وچ قدم رکھدیں حجیتی تھیوݨ دی کوشش کیتی اے

--اچھا، نہ ڈاکٹر، نہ پروفیسر، ہݨ اساں بلوچ صاحب تھی گیئے ہیں!'

'تیڈا او دوست......؟'

'فہیم'

'فہیم اے ٹیکنول اے'

'کیا ہے؟'

'نہ تاں اتھاں تیکوں کیوں آوݨا پوندے والا وا'

'نہیں او والا آکھو جیرھا تساں آکھیے، فہیم کیا ہے؟'

'سوری، سندر، آئی ایم اے بٹ لوزنگ، یونو، اے کتاباں کتاباں بہوں بائیسڈ، بہوں انٹریگنگ فرینڈز ہوندین...... سوری بھئی!'

ہݨ اونکی جھنیں چھوئیر دے منہ تیں جیرھی کھل بائی او اوندے ہوٹھیں یا ڈنڈیں وچ نہائی، او اوندیں اکھیں وچ بائی۔ نیویں آکھیجے کئی اݨ چتی کامیابی دی کھل۔ اوکوں اپݨے کجھ مزید وڈا، کجھ مزید برابر ہووݨ دا خیال آیا۔

پروفیسر کرسی وچ بہہ کیں پیلھا کم او وھو کیتے جتی تیں جراباں لہائے نس۔ او اج ساہمݨے آلی کرسی وچ بہݨ لگی اے۔

'اوں ہوں اینوں آ بہو'

اوں اوکوں اوں کرسی دا آکھئے جیڑھے ہچے پاسو نیڑے ہائی۔

اتی وچ ہک بچارہ ایم فل دا سٹوڈنٹ آوڑیے۔ اوں اوکوں ٻہݨ دا نئیں آکھیا۔

'جی'

'سر میں پیا ھا چیپٹر لکھݨ پیا چاہندا ہم ...... اے جیڑھے شاہ سلیمان ہِن انہیں دے حوالے نال ہک مقام 'چاہ بہار' داوی تذکرہ آندے'

'یعنی ایرانی النسل ہِن!'

'جی بالکل، دیٹ از وٹ آئی مین'

'ایرانی بݨݨ دا کیڈا شوق اے قوم کوں...... جیکوں ݙیکھو ایرانی النسل ثابت تھیا پئے۔ ..... اویرتی خاقت آسگدی ہائی ایران وچو۔ اے ہندوکش، اے کوہ سلیمان -- انہیں دے الانگھے، او کیا آہدن درے، اے ݙٹھے ہیوے کڈاہیں' -- گومل پاس پیدل لنگھے او، جناب کوئی کوئی بندہ پیسے پا آ ا، گھوڑے تلواریں آ ا، ایڈے لنگھدا ہا۔ تیں اج جیکوں ݙیکھو، جدما از ایران آمدہ بود'

وت اوں، اوں بچارے ریسرچ سٹوڈنٹ دا پورا ہائی پیا تھیسس ای فنا کر ݙتا۔ انہیں، چاہ بہار ناں دے کئی مقامات ان۔ ہک کھوئی بہار دریائے سندھ دے اتو پئی اے۔ ہک چاہ بہار چلو ایران وچ اے۔ پر، ایران نئیں، سمندر دے کنارے، زاہدان کنوں ہیٹھ تیں ہے۔ اتیں اے جتھے 'بہار' ناں دے مقامات زیادہ تر موسم بہار کنوں محروم، ہکے سڑیے خطیں وچ ہن۔

وت اوں تجویز کیتے جو 'بدھسٹ' ہِن ناں، انہیں دے وِہارے ہوندے ہِن۔ او پھیل ڳئے ہِن، جنوبی بلوچستان تیں، مکران تیں سارے اوں لمے خطے وچ جیکوں اج ایرانی منی بیٹھے ہیں -- او خنگا ہیں بݨیندے ہِن تیں انہیں کوں آہدے ہِن 'وِہار'، اتیں 'نواں وِہار' وت 'وا' تاں 'ب' تھی ویندی اے، تاں تھی ڳئے 'نو بہار'...... کیویں نا سندر؟'

تہاݙا مطلب اے بلوچ ہِن، شاہ سلیمان؟'

'دل تاں ݙاڈھی آہدی اے اینویں ہووے ہا، پر میݙا تھیزز بݨدا نئیں۔ اے بزرگ ساݙے بلوچ، خبر اے کتھوں لتھین۔ کہیں منہ متھے آلے مقام تیں قائم ای نئیں تھیندے۔ تاریخ وچ خضدار، مکران دے اتھے مزیدار ریکارڈ ان، پر مائنس بلوچ'

سٹوڈنٹ اوندے 'بہار' تیں 'وِہار' آلے تھیزز تے ذری شک ظاہر کیتا۔

'سن، ہک صدی قبل مسیح وچ اے لفظ وِہارا ہاوی، چوتھی صدی عیسوی دے ریکارڈ وچ وِہیرا ملدے۔

بدھ بھکشونیں دے مرکز ہوندے ہن ...... آیم سوری، پر وت ڈاہویں صدی کنوں بعد ویہرا بن گئے۔ ایں ایرانی النسل اتیں لفظیں دے فارسی النسل ہوون آلیں تھیوریں کوں ہن ذری چیک بندیں دے کرتے۔

او منو ہن لگا گئے تاں او وت حیران تھی بیٹھی ہووے۔

'اتی سارا کتھو پڑھدے او؟'

'اتی سارا کتھاں، او، اتو ہک کتاب پئی اے اوندے وچ لکھیا پئے'

او بچت دے تلے دے ہک اتلے جالے وچ رکھی موٹی کتاب دو اشارہ کیتے۔

'میں پڑھاں'

'پاکھن'

'ایڈی اپی شیلف تو میں کیویں چاواں، تساں چا ڈیو'

'بے تاں میں کن وی اچی'

'ڈو ہیں چاوں!'

تیں وت او اوکوں موڈھے تیں چائی کھڑا ہووے تیں او ہک دی جاہ اٹھ اٹھ کتاباں لہائی آوے وزن دے حوالے نال ڈوہائیں اپنی اپنی تسلی دے مطابق ڈوالٹ گالھیں سوچ کیں خوش ہن۔

'اتا بار اتا سوکھا چائی کھڑن!'

'ہولی پھل نئیں تربیت اے!'

◆

بکو الف پڑھیندا ہے ہمیشاں روز جیندا ہے
جنہاں معنیٰ سنجاتا ہے الف کوں چا چاتا ہے
رانجھے لینا چا پاتا ہے اوہو روشن اکھیندا ہے
احد سے بن احمد آیا تے برقا میم دا پایا
سچ کوں یار جگایا اتھاں کلماں ڈیسیندا ہے

(سویل - ا، جی ٹے ٦)

آئزک بشویز سنگر/ترجمہ: شاں

ڳالھا گمپل

(نوٹ: آئزک بشویز سنگر پولینڈ دا نوبل لاریٹ اے۔ اوندی اے کہاݨی اوندے کہاݨیاں دے مجموعے "The Collected Stories of Isaac Bashevis Singer" وچوں گھدی ڳئی اے۔ اہم ڳالھ اے ہے جو ایندا انگریزی ترجمہ وی ہک نوبل لاریٹ "Saul Bellow" کیتے۔)

میں ہاں گمپل ڳالھا، میں اپݨے آپ کوں ڳالھا نئیں سمجھیندا پر ول وی لوک میکوں اینویں آہدن۔ سکول دے ویلے کولوں ای لوک میکوں مختلف ناویں نال سݙیندے آہدن جنہاں اچ بے عقل، کھوتا، افیمی، نک سرا، شودا، بود تے ڳالھا شامل ہن۔ پر انہاں اچوں آخری ناں میݙے نال چمبڑ کے رہ ڳئے۔ میݙی بے وقوفی دی وجہ کیا ہے؟ اے کہ میں آسانی نال بے وقوف بݨ ویندا ں۔ لوک آہدن' گمپل، تیکوں پتہ اے 'مولوی' دی زال ویاوݨ آلی اے؟ میں سکولوں بھج پیا پر اے تاں کوڑ ہئی۔ ایندا پتہ میکوں کیویں لڳیا؟ کیوں جو میں تاں اوندا ودھیا ہویا ڈھڈ کݙاہیں ݙٹھا ای ناں ہا۔ بھلا ودھیا ہویا ڈھڈ کیویں ݙیکھاں ہا؟ میں تاں اوندو کݙاہیں ݙٹھا ای ناں ہا۔ کیا واقعی اے بے وقوفی دی ڳالھ اے؟ چھوہراں دی ٹولی ہا ہو کریندی نچدی ڳاندی میݙا مذاق اݙیندی رات دی الوداعی دعا پڑھݨ لڳ پوندی، چھوہر اکثر میکوں دراکھ ݙیوݨ دی بجائے میݙی مٹھ مینگݨیاں نال بھر ݙیندے ہن۔

میں وی کوئی ایسا کیناں ہم۔ انہاں وچوں اگر کہیں ہک کوں وی چاٹ رکھ ݙیواں ہا تاں اوں کوں نانی یاد آ ونڄے ہا۔ پر میں جماندرو ایہو جیہا ناں ہم۔ میں سچیندا ہم چھوڑ پرے، تے میݙی ایں عادت دا او ناجائز فائدہ چیندے ہن۔

سکولوں ولدئیں ہوئیں میں کتے دی بھونک سݨی۔ میں کتیاں کولوں ݙردا کیناں ہم پر اے وی نہ چاہندا ہم جو کتے میکوں 'پئے' ونجن کیونکہ انہاں وچوں اگر کوئی ہک وی پاگل ہووے ہا تاں ول دنیا دی کوئی طاقت تہاکوں بچا نئیں سگدی۔ تہوں میں اپݨا راہ پیا پر ول اچانک اپݨے ارد گرد لوکاں دا ہک ہجوم ݙٹھم (چیڑھاوات پٹی کھلدا کھڑا ہا) غور نال جو ݙٹھم تاں او کتا نہ ہا بلکہ 'مہر' دی کھل اچ چور ہا۔

میں اوکوں کتا کیویں سمجھ گھدا؟ کیوں جو اوندا ااا بھونکدی کتی نال رلدا ہا۔ جیویں ای اوکاں کوں پتہ لڳیا کہ میکوں آسانی نال ڈھر بنایا ونڄ سگدے انہاں وچوں ہر کہیں ایہو کجھ کرݨ شروع کر ݙتا۔

'گمپل' 'زاز'۔۔ فریم پول (Frampol) پیا آندے 'گمپل' چندر' تربین (Turbeen) اتے ݙٹھے پئے۔ 'گمپل' 'نکے ہوڑل' کوں حمام دے پچھوں خزانہ لدھے۔ تے میں کہیں غلام وانگوں انہاں دی ہر ڳالھ تے یقین کر گھندا ہم۔ پہلی ڳالھ تاں اے کہ سبھ کجھ ممکن اے۔ جیویں جو (Wisdom of Father's) (بزرگاں دی کتاب) اچ لکھیا ہوئے تے ول میں ہر ڳالھ بھل ویندا ہم تے ݙوجھا اے کہ۔ میکوں انہاں دیاں ڳالھیں تے یقین کرݨا پوندا ہا کیوں جو سارا قصبہ ہک تھی ویندا ہا۔ جے میں کہیں ویلے جرأت کر کے آکھاں ای ہا جو تساں کوڑ مریندے وے تاں مصیبت کھڑی تھی ویندی ہئی۔ سارے بندے کوڑ تپ کے آہدے ہن 'تیڈا مطلب کیا ہے؟ توں ساکوں کوڑا آکھݨ چاہندیں؟' میں پچھے کیا کراں ہا میکوں یقین کرݨا پوندا ہا تے میکوں امید ہوندی ہئی کہ میں شیت چنگا کیتے۔

میں یتیم ہم تے میڈے ݙاݙے میکوں پالیا سانبھیا ہا جیندیاں اپݨیاں قبر اچ لتاں ہن۔ میکوں قصبے آلیاں نان بائی دے سپرد کر ݙتا۔ اتھاں میڈے نال کیا سلوک تھیا جیڑھی چھوہر یا تربیت اتھاں سینواں وٹواوݨ آوے ہا میکوں گھٹ توں گھٹ ہک دفعہ ضرور بیوقوف بݨیندی ہئی۔ 'گمپل' جنت اچ میلا لڳا کھڑے۔ 'گمپل' پادری ہک ست ماہا وچھا جائے۔ 'گمپل' ہک ڳاں چھت تے اݙدی ویندی ہئی تے پتل دے انڈے ݙیندی ویندی ہئی۔ ہک دفعہ 'یشوا' (Yoshva) توں ہک پڑھا کو چھوہر آیا ہک رول گھدس تے آکھن لڳا 'گمپل' توں اتھاں بیکری تے کم کھڑا کریندیں اتھاں حضرت عیسیٰ علیہ السلام زمین تے لہہ آئن۔ مُردے اٹھی بیٹھن۔ توں آکھݨ کیا چاہندیں؟ میں پچھیا! میں تاں کہیں کوں سنگھ وجیندا نئیں سݨیا۔ 'کیا توں ݙورا ہانویں؟ تے ول ساریاں رل کہ بل مچا ݙتا کہ اساں سݨیے اساں سݨیے۔

ول 'رتز' آیا (جیڑھا گلی اچ موم بتیاں بلیندا ہا) تے آکھݨ لڳا 'گمپل' تیڈے ماپیو قبراں وچوں اٹھی بیٹھن تے تیڈا انتظار کریندے بیٹھن۔ جے سچ آکھاں تاں میں جاݨدا ہم کہ ایں طراحاں دا کوئی واقعہ نہیں تھیا پر پہلے وانگوں اونویں یقین کیتم جیویں لوک آہدے کھڑے ہن۔ لہذا میں اپݨی اونی واسکٹ پا کے نکل پیم جو ممکن اے اینویں تھیا ہووے جیندا میکوں پتہ نہ لڳیا ہووے۔ پر کتھاں۔۔ اے تاں کوڑ ہا تے ول میں قسم چاتی کہ اڳوں تے کݙاہیں وی انہاں دی ڳالھ دا اعتبار نہ کریساں۔ پر کݙاں تک؟ اومیکوں اتنا پریشان چا کریندے ہن کہ میکوں پتہ ای نہی لڳدا جو کیا غلط اے تے کیا صحیح۔ مولوی

توں صلاح گھدی ہم تاں اوں آکھیا -- اینویں لکھیا ہوئے جو 'ہک گھنّے دی برائی توں چنگا اے کہ تساں سارا ڈینہہ بیوقوف بݨ گھنو۔' توں بیوقوف نیوی او بیوقوف ہن جیڑھے اپنے ہمسائے کیتے شرمندگی دا کارݨ بݨدن او اپݨی جنت آپ ونڄیندن۔' پر تھیا اے کہ 'مولوی' دی آپݨی دھی میکوں بیوقوف چا بݨایا تے آکھیس 'کیا تیں گرجا گھر دیاں کندھاں چمن؟ میں آکھیا نئیں میں کیویں اینویں کراں؟ اوں ولدا ڈتا -- 'اے قانون اے اچھا اگوں تے اینویں کریں۔'

'اچھا' میں آکھیا -- تے میکوں بظاہر ایندے وچ کوئی خطرہ وی نظر نہ آیا پر ول یکدم اوں ہلݨ شروع کر ڈتا۔ اے چنگاں طریقہ ہا میکوں بیوقوف بݨاوݨ دا تے اوں وی آپݨا وارا پورا کر گھدا۔

میں اے قصبہ چھوڑ کے ٻئی کہیں جاہ تے ونڄݨ دا ارکیتا تاں سارے میڈے پچھوں پے گئے تے میڈی شادی کرݨ لگ پئے تے میکوں کنجوں نے چا جیویں میڈا کوٹ پاڑ گھتیسن تے ٻسیں گالھیں وچ میڈے کن کھاندے رہ گئے چھیکڑ میں بولیا او چھوہر کردار دی ٹھیک کیٹی تاں آکھݨ لگے: اوتاں بڑی پاکدامن تے چنگی چھوہر اے۔' پر اولتاں گالھیندی ودی اے' میں آکھیا۔' اوشرم تے حیا دی وجہ کولوں اینویں کردی اے۔' او آکھݨ لگے اوندا ہک حرامی بال وی ہئی پر انہاں میکوں ڈسیا کہ اوندا چھوٹا بھرا اے۔' تساں صرف اپݨا وقت ونڄیندے پئے وے میں کڈاہیں وی اے جھئیں ڈبھک نال نہ پرنیساں۔ میں آکھیا -- او کوڑ تج کے آکھݨ لگے کہ اے کیا طریقہ اے تیکوں شرم نئیں آندی؟' اساں تیکوں 'مولوی' کول گھن ونڄ کے اتھاں تیکوں اے گالھ آکھݨ دی سزا وی ڈوا سگدے ہیں۔ میں سوچ گھدا کہ اے میکوں آسانی نال نہ چھڑیسن تے میکوں اپݨا ہتھیار بݨاوݨ چاہندن پر جیڑھلے تساں شادی شدہ ہوندے او تاں پئے ای کل مختیار ہوندے۔ اگر اے میڈی زال کیتے ٹھیک اے تاں میڈے کیتے وی قبول اے۔ کیونکہ ایندے علاوہ بچݨ دا کوئی رستہ کینا ہئی۔

میں اوندے ریت مٹی گارے دے بݨئے گھر گیا تاں گلہ لوکاں دا گاندا وجیندا میڈے پچھوں چھٹیا۔ اے سارے رچھ نچاوݨ آلے (بکنگراں) وانگوں نچدے ودے ہن۔ جیڑھے ویلے اوندے کھوہ دے نیڑے پجیوسے تاں او سارے باہروں کھڑ تھئے کیونجو سارے 'الکا' نال کوئی گالھ شروع کرݨ توں ڈردے ہن تے اوندی بھاسڑی زبان کوں چنگی طرحاں جاݨدے ہن میں اوندے گھر وچ داخل تھیا تاں بدھیاں لاہیں تے کپڑے سکدے کھڑے ہن تے 'الکا' ہتھ اچ پاݨی آلا پائپ چا کے ننگے پیر فرش کھڑی دھویندی ہئی۔ وال بدھے ہوئے سلکی گاؤن پاتا ہویا ہس۔ میں پرے کولوں ساہ روک گھدا متاں بدبو آوے۔ ظاہر اے او جاݨدی ہئی جو میں کون آں؟ ول وی میں دو ڈیکھ تے

آکھیں -- 'کون اے توں تے اتھاں کیویں ٹھک تھیں؟' میں کہیں دی گالھ دا انکار کیتے بناں اوں کوں سارا حال ڈتا تے والا پچھیم جو 'کیا توں واقعی کنواری چھوہر ایں تے اے تیڈا چھوٹا بھرا اے؟ ڈیکھیں میڈے نال دھوکہ نہ کریں میں یتیم ہاں۔'

'میں تاں آپ یتیم آں' اوں ولدا ڈتا۔ اتے جیڑھا تیکوں ڈکھ ڈیوݨ دی کوشش کریسی اوندا اپنا نک کپیسی۔ توں انہاں کوں اے سوچݨ دا موقعہ نہ ڈے کہ او میڈے کولوں کوئی فیدہ چا سگیسن۔ میں ڈاج اچ پنجاہ (۵۰) سونے دے سکے گھنساں تے باقی ڈے ڈوا ایں توں علاوہ ہوسی۔ ڈوجھی صورت اچ تیکوں پتہ اے او میڈے نال کیا کریسن......؟ میں آکھیا ڈاج تاں کنوار گھن آندی اے گھوٹ تاں نہیں۔' تاں او آکھݨ لگی میڈے نال ڈھیر ہینکی پھینکی نہ کر سدھی 'ہاں' یا سدھی 'ناں' کرنیں تاں وڑا تھا نیں جتھوں نکلیں۔ میکوں ایویں لگیا جیویں انہاں تلیں وچوں تیل نہیں نکلنا پر ساڈا قصبہ وی ایڈا غریب نہ ہا۔ انہاں وی ساریاں شرطاں من گھدیاں۔ تے وڈی دھوم دھام نال شادی دا انتظام کیتو نیں۔ اے سب کجھ ہیضے دی وبا وانگوں آناً فاناً تھی گیا۔ اے تقریب قبرستان دے دروازیاں اگوں مردیاں دھنواوݨ آلی چھپری نال تھئی۔ کانڈھی شراب اچ دھت ہن تے شادی دا دھوم دھڑکا ٹوس تے ہا۔

اتنی دیر اچ میں مولوی دا الاݨیا۔ اوں پچھیا 'چھوہر چھٹیل اے کہ رنڈڑ؟' تے سیکسٹن دی زال اوندے ولوں جواب ڈتا 'چھٹیل وی تے رنڈڑ وی' اے سݨدے ای میڈی دنیا اندھیر تھی گئی پر میں کیا کرسگدا ہم کیا شادی دا کٹھ چھوڑ کے بھج ونجاں ہا ایں نچݨ گاوݨ اچ میڈے سامݨے ہک بڈھڑی چٹا گون پاتے نچدی کھڑی ہئی۔

'رب رحیم دی ذات کنوارد ے ماپیو دے دل اچ اوندے کیتے محبت دا جذبہ بھرے' سکولی چھوہر پٹاخے چھوڑ کے خوشی دا اظہار ودے کریندے ہن آخر اچ بہوں سارے تحفے وصول تھئے جنہاں اچ سوئی دھاگا رکھݨ آلا ڈبہ۔ آٹا ملݨ آلی پاتری، بالٹی، بوہاریاں، ڈویاں، بال دا پنگوڑا اتے گھر وچ ورتیجݨ آلیاں بیاں شئیں وی ہن۔ کیا ڈٹھم جو ڈو جوان بال دا پنگوڑا چاتی آندن۔ پچھیم 'ساکوں ایندی کیا لوڑا ے؟' انہاں ولدا ڈتا توں اپݨے چیتے تے زور نہ ڈے، پر میں محسوس کر گھدا کہ او سارے میکوں تاش دا پتہ سمجھ کے کھیڈݨ چاہندن۔ پر دل میں سوچیا! میڈا کیا ویندے؟ ساری وستی کوڑ تاں نئیں مریندی۔

(ii)

راتیں میں زال نال گھن گیا تاں او پروبھری تھی کے آکھݨ لگی 'میکوں اے ڈس کیا ساڈی شادی صرف ایں کیتے تھئی اے؟ تے اونویں وی میڈی ماہواری دے ڈینہہ ہن۔' پر کل تاں انہاں تیکوں دھنوایا با' میں پچھیا 'اج اے کیویں تھی سگدے؟' میں ولا آکھیا 'اج کل نئیں تھی سگھدا تے کل اج نئیں تھی سگدا توں ایں کوں اگر روک سگدیں تاں روک گھن'۔ اوں ولدا ڈتا۔ قصہ مختصر۔ میں انتظار کریندا رہ گیا۔

چار مہینے پورے نہ تھئے کہ او ویا نوݨ تے آ گئی۔ وتی آلے کھل روکݨ کیتے منہ تے ہتھ ڈتی ودے ہن۔ پر میں کیا کر سگدا اہم۔ ویم دیاں درداں اچ او کندھاں نال ٹکراں وی کھندی ہئی۔ اوں چیک کے آکھیا۔ 'گمپل میں ہݨ مر ویساں پر توں میکوں معاف کر ڈیویں' گھر تریمتیں نال بھر تج گیا تے او پانی گرم کرݨ لگ پیاں۔ 'الکا' دیاں چیکاں آسمان تونئیں ویندیاں پیاں ہن میں گرجا گھر ونج کے سلام پڑھݨ کھڑ تھیا تے اونویں وی میڈے کرݨ کیتے ایہو ای کجھ با۔ ہک چند اچ سلام پڑھدیں اتھاں بیٹھے ہوئے اوکاں میکوں آکھیا! 'دعا منگ، دعا منگ' پر نماز کہیں عورت کوں حاملہ تاں نئیں کر سگدی۔ مذہبی اجتماع اچوں ہک بندہ آیا تے تیلا میڈے منہ تے پھریندے ہوئیں آکھݨ لگا 'اوئے گانئیں دی گھا، اللہ جانڈے اتھاں کجھ نہ کجھ تھی چکیے'۔

اوں پتر جایا۔ جمعے آلے ڈیہاڑے مذہبی اجتماع وچ 'مسٹر سیکسٹن' ڈائس تے آ کے اعلان کیتا کہ پتر جمݨ دی خوشی وچ گمپل ساریاں دی دعوت چھکی کھڑے۔ گرجا گھر اچ بیٹھے ہوئے سارے لوک کھل پئے۔ میں رتا ال تھی ڳیم پر کیا کر سگدا اہم۔ بال دی تہور تے ہنے مذہبی ارتھ میڈے ذمے ہن۔ ادھی کولوں ڈھیر وتی کملی تھی گئی ہئی تے میں ہٹک وی نہ سگدا اہم۔ عورتاں 'الکا' کیتے مٹر گوشت چا آئیاں۔ شراب خانے توں شراب گھدی گئی تے میں رج کے کھادا پیتا۔ ایندے بعد بال دی تہور تھئی تے میں بال دا ناں اپݨے 'پیو' دے ناں تے رکھیا شالا جنت نصیب ہووس۔ جیڑھے ویلے سب لوک چلے گئے تاں میڈی زال میکوں سڈیا تے آکھیس 'گمپل' کیا تیڈا جہاز بڑ گئے جو توں ایڈا چپ ایں؟

میں جواب ڈتا 'میں ہݨ تیکوں کیا آکھاں تیں میڈے کیتے اتنا وڈا کارنامہ انجام ڈتے کہ اگر میڈی ماء جیندی ہووے با تاں ولا مر ونجے با'۔ میڈی زال آکھیا 'تیڈا دماغ خراب تھی گئے؟'

میں جواب ڈتا 'ناں توں میکوں یعنی اپݨے پیئے کوں بیوقوف بنا سگدی ایں؟'

میڈی زال آکھیا، 'تیڈا مسئلہ کیا ہے؟ تیڈے دماغ اچ کیہاں فتور اے؟'

میں سوچیا میکوں ہݨ کھل کے بولنا چاہیدے۔ تیڈا کیا خیال اے کہ توں ہک یتیم کوں آسانی نال ہتھیار

بنا ݙھسیں؟ تیں ہک حرامی ٻال چاۓ۔ میڈی زال ولدا ݙتا: 'اپݨے دماغ اچوں اے بکواس کڈھ ݙے۔ اے ٻال تیڈا اپݨا ہے۔'

'اے کیویں میڈا اتھی سڳدے؟' میں آکھیا۔ شادی کوں تاں اجاں چار مہینے تے ہک ہفتہ وی نئیں تھیا۔ میڈی زال آکھیا۔ 'اے پورے ݙینہاں دا ٻال تھوڑا اے؟'

میں آکھیا اے کتھائیں ݙھیر Pre-Mature تاں نئیں؟

اوں جواب ݙتا کہ اوندی ہک ݙاݙی وی اتنے ہی ݙینہاں دا ٻال جایا ہا۔ تے او وی اپݨی ݙاݙی اتے ڳئی اے۔ اے نیویں پاݨی دی ہک چھینگ کوں ہی اچ چارلاوو۔ اوں اتنے اعتماد نال قسم چاتے یقین ݙوایا کہ اگر کوئی دیہاتی یا ٻاری ہووے ہا تاں اوندی ڳالھ تے ضرور یقین کر گھنے ہا۔ پر سچ آکھاں تاں میکوں اوندی ڳالھ تے یقین نہ آیا تے اڳلے ݙینہہ میں سکول ماسٹر نال ڳالھیں کیتیاں اوں آکھیا کہ ایں طراں دے کم آدم تے حوا دے زمانے کولوں تھیندے آندن۔ بستر دے اچ ݙو وڑدے ہن تے چار تھی نکلدے ہن۔ دنیا وچ کوئی ایہو جہی عورت نئیں جیڑھی حوا دی پوتری نہ ہووے۔ اینویں ہوندا آندے۔ اوں صفائی ݙتی۔ پر اے کون جاندا ہا جو اینویں کیویں تھی سڳدے؟

میں ہولے ہولے اپݨے ݙکھ کوں بھلݨ لڳ پیا۔ ٻال کوں ڳھپ دی حد تک پیار کریندا ہم۔ او وی میڈے نال اتنا ای پیار کریندا ہا۔ نیویں ای او میکوں ݙیکھے ہا اپݨے چھوٹے چھوٹے ہتھ اڳاں ودھاوے ہا جو میں اوکوں چانواں۔ جیڑھے ویلے اوں کوں قولنج دا درد اٹھیا تاں صرف میں ای ہم جیڑھا اوں کوں چپ کروینداہم۔ میں اوں کوں پیتل دا ہک چھوٹا کپ اتے Teeth Souther گھن ݙتا اوں کوں ہمیشہ ای کہیں نہ کہیں دی نظر لڳ ویندی ہئی تے ول میکوں بھج کے کہیں کوں سݙ آنوݨا پوندا ہا جیڑھا اوندی نظر لہاوے ہا۔ میں واہنڑ ݙاند آلی کار کم کریندا ہم۔ تہاکوں پتہ اے کہ اگر گھر اچ نکا ٻال ہووے تاں خرچے کیویں ودھ ویندن میں کوڑھی مریندا۔ اصل وچ میں 'اکا' کوں ناپسند وی کریندا ہم۔ اوں قسماں چاتیاں تے میکوں پلو تے وی ݙیوݨ لڳ پئی جیڑھے کہ میں ݙھیر دیر تونیں برداشت نہ کر سڳیم۔ پتہ نئیں اوندے کولوں کیڑھی ایہو جہی طاقت ہئی جیڑھی بندے کوں مکا ݙیندی ہئی تے گنگا چا کریندی ہئی۔ اوندے مندے اوندیاں مکھیاں جتھاں بہوں کوڑیاں ہن اتھاں اے ساریاں ڳالھیں چسولیاں وی ہن۔ میں اوندے ہر لفظ دی پوجا کریندا ہم۔ حالانکہ اوں میکوں بہوں ݙکھ ݙتے ہن۔

شام کوں میں اوندے کیتے ڈبل روٹی تے ہفیم دے ݙوݙیاں آلے رول چا کے آیم

(جیڑھے کہ میں آپ ٻݨیندا ہم) اوندے کیتے چوری وی کریندا ہم تے ہر شئے کوں ٹھڈا مارے آویندا ہم۔ اوندے کیتے دراکھ تے بادام آلے کیک گھن آندا ہم بھانویں میکوں کجھ ای کیوں نہ کرݨا پووے ہا۔ امید کریندا ہاں جو ایں چوری تے میکوں او عورتاں معاف کر ݙیسن جیڑھیاں گرم کرݨ کیتے اے شئیں اوون اچ آن رکھیندیاں ہن۔ گوشت، پڈنگ، او جھڑی تے ککڑ دے leg pieces ایں توں علاوہ ہن۔ جیڑھا کجھ میڈے کولوں اپاہل اچ تھی سگدا ہئی۔ او کھاندی پیندی، موٹی اتے بھرولی ویندی تھیندی گئی۔

میکوں پورا ہفتہ گھر کولوں دور بیکری تے ٹھہرنا پوندا ہا تے صرف ہفتے آلی رات گھر آندا ہم پر جیڑھے ویلے ای زال دے نیڑے ونجاں ہا او کوئی نہ کوئی بہانہ بݨیندی ہئی۔ کہیں ویلے سر اچ درد اے تے کہیں ویلے ڈھڈ اچ درد اے۔ تہاکوں پتہ تاں اے عورتاں دے چالے کیہو جہے ہوندن۔ غرض اے کہ میں بہوں اوکھا وقت کٹیا۔ اُتوں غضب اے جو اوندا چھوٹا بھرا اتے حرامی پال وݙا تھیندا آندا ہا تے اوندا بار وی میڈے موڈھے تے ہا۔

او میڈے اتے ݙھے پوندا ہا تے میں اوکوں پرے کراں ہا تاں محترمہ اتنی اُچی آواز وچ؟ اے جھئیں لعنت ملامت کریندی ہئی جو میکوں ݙینہہ دے تارے نظر آویندے ہن۔ ݙینہہ وچ ݙاہ دفعہ او میکوں طلاق دی دھمکی ݙیندی ہئی تے بیا بندہ میڈی جاہ تے چھٹی گھندا تے غیب تھی گیا ہا پر میں ایں طراں دیاں گالھیں برداشت کریندا راہندا ہم کوئی کیا کرسگدے جو ذمے داریاں تے بار تاں رب دی ذات ݙیوݨ آلی اے۔

ہک رات بدقسمتی نال بیکری اچ بھا لگ گئی او وݨ سڑ گیا تے ہر پاسے بھا ای بھا ہئی اتھاں گھر ونڄݨ توں علاوہ بیا کوئی چارہ نہ ہئی لہٰذا میں گھر ٹر پیا میکوں ذرا اوں مزے بارے سوچݨ ݙیو جیڑھا جو ہفتے دی وچلی رات اچ ٹھہرݨ ویلے محسوس تھیوے ہا۔ میں ادھی رات کوں نوکر کوں دروازہ کھولݨ کیتے نہ اٹھایا تے بانبڑے پوندا گھر وڑ گیا۔ اندر وڑݨ توں بعد میکوں لگیا جیویں خراٹیاں دی آواز ہک بندے دی بجائے ݙو بندیاں دی اے۔ ہک خراٹے ہلکی تے باریک آواز اچ ہن جبکہ ݙوجھا اا ایویں آندا ہا جیویں کٹھے ݙاند دے گل اچوں اا نکلدے۔ میکوں ݙوجھا اا ذرہ وی نہ بھاناں۔ میں بستر دے نیڑے ڳیم تاں میڈی دنیا وسم گئی۔ 'الکا' نال کوئی بیا بندہ ستا پیا ہا۔ کہیں اجنبی دے ہووݨ دا میں اتنا بل مچایا جیڑھا وستی آلیاں کوں اٹھاوݨ کیتے بہوں ہا۔ پر میکوں اے سوچ آئی کہ میں شاید کہیں پال کوں اٹھاݨے چا۔ ہک ہئی گال وی میڈے چیتے اچ آئی کہ اے نکیاں نکیاں بے ایمانیاں کیہاں؟ میں

ولدے پیریں بکری تے چلیا گیا تے اٹے دے گٹو تے لیٹ کے رات گذیم پر میڈی اکھ نہ لگی۔ میں ایویں لمدا پیا ہم جیویں میکوں ملیریا تھی گیا ہووے۔ 'بس میں ہݨ تئیں ٻہوں 'کھوتا' بݨ گھدے۔ میں اپݨے آپ کوں آکھیا۔ 'کمپل' کوئی ساری حیاتی 'کھوتا' بݨݨ دا ٹھیکہ نئیں گھدا۔ بیوقوفاں کیتے بے وقوفی دی وی کوئی حد ہوندی اے۔ اگلے ݙینہہ دھمی نال 'مولوی' کول ڳیم تے اوندے نال مشورہ کیتم۔ پوری وتی اچ ہل چل مچ گیا۔ وتی آلے سارے 'الکا' دے نال ہن تے اوندے 'پاک' ہووݨ دا شور مچائی کھڑے ہن۔ او ہالاں وانگ چیکدی ہوئی آئی تے تے ول پتہ اے کیا کیتس؟ اوں ہر ڳالھ کوں منݨ توں انکار کر ݙتا تے آکھیس 'اے پاگل تھی گئے' میں کاوڑ کولوں تپ کے رہ گیا پر اوں بندوق چلیندے ہوئیں آکھیا 'اے سب میڈے اتے الزام اے' قصائیاں اتے گھوڑیاں دے تاجراں وی اوندا ساتھ ݙتا۔ ذبح خانے توں آئے ہوئے چھوہراں وچوں ہک اڳاں ودھ کے آکھݨ لڳا 'اساں ہݨ تئیں اتے اکھ رکھیسوں توں ہک مشکوک بندہ ایں۔ اتنے اچ چھوٹا ٻال روݨ لڳ پیا تے آپݨے آپ کوں مٹی اچ چا رولیس۔ گرجا گھر دے تقدس دے پیش نظر انہاں 'الکا' کوں بھیج ݙتا۔

میں 'مولوی' کوں آکھیا 'میں کیا کراں؟'

توں ایں کوں طلاق ݙے چا' اوں آکھیا۔

'تے اگر اوں انکار کر ݙتا تاں' میں آکھیا۔

بس ہݨ ٻہوں تھی گئے 'مولوی آکھیا'

'چلو ٹھیک اے میں ایندے بارے سوچیساں' میں ولداݙتا۔

'ہݨ ایندے اچ سوچݨ آلی کوئی ڳالھ نئیں رہ گئی تیکوں اوندے نال ہݨ ہکی چھت تلے نئیں راہوݨا چاہیدا'۔ مولوی آکھیا۔

میں اگر ٻال کوں ملݨ چاہواں تاں ول؟ میں پچھیا۔

ایں حرامزادی رن کوں ایندے حرام دے ٻچاں نال ونڄݨ ݙے۔ مولوی آکھیا۔

لہٰذا 'جیوری' دا فیصلہ تھی گیا کہ ہݨ جیندیاں تونیں ایں عورت دا بوہا نہ ٹپساں۔

ݙینہیں تاں ول وی زیادہ محسوس نہ تھیندا ہا تے میں کہیں نہ کہیں طراں اپݨے ݙکھ دے ایں چھالے کوں پھسݨ توں روک گھندا ہم پر رات کوں وقت کٹݨ ٻہوں اوکھا تھی گیا۔ قصہ مختصر میکوں دنیا دی کوئی شے زال ٻال کولوں دور نہ رکھ سگی۔ میں کوڑ ہجݨ چاہندا ہم لیکن بدقسمتی نال میڈے اندر کاوڑ ہئی کیناں۔ پہلی دفعہ میں کیویں غلط سوچیا۔ تھی سگدے میڈی سوچ میکوں دھوکا ݙتا ہووے۔ غلطی کیتے

بغیر انسان رہ ای نئیں سگدا۔ شیت او چھوہر جیڑھا کہ میڈی زال نال ہا ہو سگدے او کوں صرف تحفے تحائف ڈیوݨ چاہندا ہووے کیونکہ عورت دے وال لمبے تے عقل موٹی ہوندی اے۔ اے وی تھی سگدے میڈی زال انکار وی کر ڈِتا ہووے صرف میں انہاں گالھیں کوں غلط انداز اچ گھدا ہووے۔ وہم اکثر انسان کوں پریشان کر ڈیندن۔ تہاکوں پرے کولوں کوئی شے نظر آندی اے پر جیڑھے ویلے تساں نیڑے ویندے او، او شے ہوندی ای کینی۔ اگر واقعی ایہو جھیاں معاملہ ہئی تاں ول میں ناانصافی کریندا پیا ہم تے جیڑھے ویلے آپݨے آپ وچ پرے تونئیں ایں انداز اچ سوچیا تاں میں رونوݨ لگ پیا اتنا رنم کہ اٹے آلی او بوری پُس گئی جیندے اتے میں ستا پیا ہم۔ اگلی سویر کوں میں 'مولوی' کول گیا تے اوں کوں آکھیم 'میڈے کولوں غلطی تھی گئی اے'، 'مولوی' اپݨا قلم چا تے لکھݨ شروع کیتا تے آکھیس 'اے تاں سارا کیس دوبارہ ڈیکھݨا پوسی تے اوں ویلے تک توں اپݨی زال کول نئیں ونج سگدا' پر میں اوندو ڈبل روٹی تے بئے شئیں بھجویندا رہ گیم۔

(iii)

نوں مہینے پچھوں ہک معاہدہ تھیا تے خطاں دا تبادلہ تھیوݨ لگ پیا۔ میکوں اندازہ کیناں ہا کہ اے مسئلہ اتنا گندرتیج وِیسی جبکہ ایں دوران 'الکا' ہک بئی چھوہر جئی۔ ہفتے آلی رات میں یہودیاں دی دینی مجلس وچ گیا تے اتھاں اوں چھوہر کیتے دعا منگیم تے 'تورا' (Torah) دی تلاوت کرتے چھوہر دا ناں اپݨی سس دے ناں تے رکھیم اللہ او کوں جنت نصیب کرے۔ قصبے دے سارے لوفر لفنگے کٹھے تھی تے بیکری تے آئے تے آندیاں ای کٹ مچا ڈِتونے۔ پورے 'فریم پول' میڈی بے وسی اتے تکلیف دا مزا گھدا۔

میں پکا ارادہ کیتا کہ ہݨ میں ہر اوں گالھ تے اتبار کریساں جیڑھی میکوں ڈسی ویسی۔ یقین نہ کر کے کیڑھا چنگا تھی گئے۔ اج توں اپݨی زال دا اتبار نئیں کریندا کاھکوں خدا دا اتبار وی نہ کریسیں تے میں اپݨے ہک شاگرد کوں اپݨی زال دو روزانہ ڈبل روٹی، پیسٹری، رولز، پڈنگ، ماکھی آلے کیک، سلائس، غرض ہر او شے جیڑھی میڈے ہتھیں لگے ہا ڈے کے بھیجی رکھدا ہم۔ او چھوہر بہوں چنگا ہئی تے اپݨی طرفوں وی کجھ نہ کجھ رلائی رکھدا ہئی۔ اکثر میڈے نال بے تکلف تھی تے میڈا انک لہا گھندا ہا۔ یا میڈیاں گدڑیاں کڈھیندا ہا پر جڈݨ دا اوں میڈے گھر ونجݨ شروع کیتا او خاص طور تے میڈے نال بہوں مہربان تھی گیا ہا تہ آہدا ہا 'اوئے گمپل' تیڈی ایڈی سوہݨی زال اے ڈو بال ہن توں ویسے ایں قابل ہیں کیناں' پر لوک جیڑھیاں اوندے بارے گالھیں کریندن۔ میں آکھیا

پر بعض لوکاں دا تاں کم ای گالھیں کرݨ اے۔ انہاں گالھیں کوں اینویں چھنڈک سٹ ݙیویں بندہ پچھلے سال دی سردی بھل ویندے۔ ہک ݙینہہ 'مولوی' میکوں پیغام بھیجیا کہ توں آپݨی زال بارے واقعی غلطی تے ہانویں؟

میں آکھیا 'میکوں پورا یقین اے'

پر تیں جیڑھے بندے دی پھانواں ݙٹھا ہئی او کیا ہے؟'

میݙا خیال ہے او محض ہک چھاں ہئی۔

'پر کیڑھی شے دی چھاں ہئی؟' مولوی آکھیا

'میݙا خیال اے او شتیر دی چھاں ہئی' میں ولدا ݙتا۔

ہݨ گھر ونجݨ سگدیں تے شکریہ ادا کر اوں 'مولوی' دا جیں اے جھیں قانون دا سہارا گھدے جیڑھا تیݙی ونک (Favour) کریندے۔ مولوی آکھیا

میں 'مولوی' دا ہتھ زور نال گھٹیا تے چم گھدا۔

میں تکھیاں گھر ونجݨ چاہندا ہم۔ بہوں عرصے توں نئیں زال ہال کولوں پرے راہوݨ کوئی معمولی گالھ ہئی۔ ول میکوں خیال آیا ہݨ کم کراں تے شام کوں گھر ویساں۔ میں اپݨے آپ کوں آکھیا۔ کوئی گالھ نئیں اے وی باقی ݙینہاں دی طراں ہک چنگا ݙینہہ اے۔ وستی دیاں عورتاں ہݨ وی میکوں اونئیں طعنے ݙیندیاں تے گالھیں کریندیاں ہن۔ پر میݙی سوچ اے ہئی کہ اپݨی گندی سوچ تے گالھیں نال ونجو جہنم وچ۔ سچ ہر کہیں دے سامݨے اینویں انج تھی چکیے جیویں پاݨی اتے تیل تر کھڑدے۔ مولوی آکھیے کہ اے ٹھیک اے تاں اے ٹھیک اے۔ راتیں جیڑھے ویلے ملیا ہویا اٹا گنج کے رکھ چکیم تاں اپݨا حصہ ڈبل روٹی تے اٹے دا ہک تھیلا چا کے گھر دوڑ پیم۔ چندر پورا ہا تے تارے ٹمکدے پئے ہن پر ول وی کوئی ݙر میݙی روح کوں ݙرائی ودا ہا۔ میں تکھا تکھا اگاں ودھیا تاں ہک لمبی جئی چھاں میݙے اگوں ستی پئی ہئی۔ اے سردیاں دا موسم ہا تے تازی تازی برف باری تھئی پئی ہئی۔ میݙا دل گاوݨ کوں کریندا ہا پر ول میں سوچیا کیوں ستیاں کوں جگانواں۔ ول میݙا دل آکھیا کہ میں سیٹیاں وجانواں پر ول خیال آیا کہ رات کوں سیٹی وجانوݨ نال بھوت باہر نکل آندن۔ لہٰذا میں تیز تیز ترݨ لگ پیا۔ گرجا گھر دے نال لنگھدیاں ہوئیاں کتیاں بھونکݨ شروع کر ݙتا پر میں آکھیا اپݨے مونہوں بھونکدے بیٹھے وے بھونکو۔ میݙا کیا کریسو۔ جبکہ میں ہک انسان ہاں ہک بہوں چنگی زال دا پئے ہاں تے پیار کرݨ آلے بالاں دا پیو۔

جیویں ای میں گھر دے نیڑے پڄیم تاں میݙا دل اینویں تکھا پیا دھڑکدا ہا جیویں کہیں مجرم دا دل ہووے۔ میں اپݨے آپ کوں آکھیا 'بس ہݨ واپس نئیں ونڄݨا' جلدی نال دروازے دی کنڈی لہایم تے اندر وڑ ڳیم 'الکا' ستی پئی ہئی میں ٻال دے بسترے دو ݙٹھا۔ گو کہ دروازہ بند ہا پر چندر دیاں لاٹاں ولیکھاں وچوں اندر آندیاں پئیاں ہن۔ میں نویں ڄمیے ہوئے ٻال کوں ݙٹھا تے اوندیاں نکیاں نکیاں ہݙیاں چمیم۔

ایندے بعد میں بستر دے نیڑے ڳیا۔ میں کیا ݙٹھا کہ او شاگرد (جیڑھا دکان توں چیزاں گھن آندا ہا) 'الکا' دے رَلے ستا پئے۔ چندر ہک دم غیب تھی ڳیا۔ میݙے اڳوں ہر شے اندھاری تھی ڳئی تے میں کمبݨ شروع کر ݙتا۔ میݙے ݙند وڄݨ شروع تھی ڳئے۔ میݙے ہتھوں ڈبل روٹی ڈھے پئی تے اوندی آواز نال میݙی زال اٹھی پئی تے آکھݨ لڳی کون اے؟ میں وݙی مشکل نال جواب ݙتا 'میں آں'

اوں آکھیا 'گمپل، توں اتھاں کیویں؟'

میں جواب ݙتا 'مولوی آکھے'

میں اینویں کمبدا کھڑا ہم جیویں بندے بخار نال کمبدے۔ 'گمپل' ٻاہر ݙیکھ ہاں ٻکری ٹھیک کھڑی اے، او ذرا بیمار ہئی۔ میں اتھاں اے ݙسݨ بھل ڳیا ہم کہ ساݙے گھر ہک ٻکری وی ہئی۔ میں جیڑھے ویلے اے سُݨیا کہ او ٹھیک کینی تاں میں ٻاہر چلیا ڳیا۔ چھوٹی جھئی میمی کتنی سوہݨی مخلوق اے میں اوکوں تقریباً انسان جتی پیار کریندا ہم میں ݙچکدا ݙچکدا ٻکری آلے واڑے دا در کھولیا تاں اپݨیاں چواہیں لتاں سمیت او ٹھیک کھڑی ہئی۔ میں اوکوں آسوں پاسوں ݙٹھا اوندے تھݨاں کوں ہتھ لایم پر او تاں بالکل ٹھیک ٹھاک کھڑی ہئی۔ میں ٻکری کوں آکھیا Keep Well اتے ول ٻاہروں نکل آیم۔ ٻکری مَیں میں کر کے شکریہ ادا کیتا۔ میں واپس آ ڳیا تاں چھوہر صاحب غیب ہن۔ میں پچھیا چھوہر کن ڳئے؟

میݙی زال آکھیا کیڑھا چھوہر؟

میں آکھیا، او ہو شاگرد جیندے نال توں ستی پئی ہانویں۔

اتجھیاں ݙراکلیاں شئیں توں اج کلھ خاب اچ ݙہدیں تہ ولا او ہے تیکوں حقیقت نظر دیاں ہن۔ دراصل تیݙے چیتے اچ برائی گھر کر ڳئی اے تے تیکوں ہر پاسے برائی ای برائی نظر دی اے تے نال ای اوں چیک کے آکھیا او قابلِ نفرت، حقیر، بدتمیز، بداخلاق جن اتھوں دفع تھی ونڄ۔ ایندے کولوں پہلے کہ میں ٻاہر ونڄاں ہا اوندا بھرا اوندے پچھوں نکلیا تے رکھ کے ماریس میݙی کھتی اچ کوئی شے۔

میکوں اینویں لڳیا اوں میݙی پڳی بھن گھتی اے۔ میں محسوس کیتا کہ او میݙے بارے ٻہوں وݙی غلط فہمی دا شکار ہن۔ میں آکھیا، کہیں وی سکینڈل بݨاوݨ دی ضرورت نئیں۔ ایں سارے ڈرامے دا مطلب ہا جو لوگ میکوں بھوت پریت یا بدروح سمجھن تے میݙی ٻیکری تے ٻئی کوئی شے نہ کھاون۔ قصہ مختصر میں اوکوں کہیں حد تک چپ کراوݨ اچ کامیاب تھی ڳیا۔

‘اچھا ٹھیک اے، سم مرَ’ ذال میکوں آکھیا۔

سویرکوں میں اپݨے شاگردکوں سݙیا تے آکھیم او بھئی میݙی ڳالھ سݨ ٻہوں تھی ڳئے اج کولوں بعد اینویں نہ تھیوے۔ توں کیا آہدا کھڑیں؟ اوں میکوں اینویں گھور کے ݙٹھا جیویں میں اوندے اتے چھت ݙے ماری ہووے۔ میں تیکوں قسمیہ آہداں کہ تیکوں اپݨے علاج کیتے کہیں ڈاکٹر یا حکیم کول ونڄݨا پوسی۔ میکوں تاں لڳدے تیݙے دماغ دا کوئی پیچ ڈھلا تھی ڳئے۔ پر میں ایکوں تیݙی خاطر ٹھیک کر ݙینداں تاکہ تیکوں ہر شے ٹھیک نظر آوے۔ قصہ مختصر میں ویہہ (۲۰) سال اپݨی زال نال رہیا۔ اوں چھی (۶) پال جائے۔ چار دھیاں تے ݙو پتر۔ ہر طراں دا واقعہ تھیندا رہ ڳیا پر میں اکھیں توں اندھا تے کناں توں ݙورا تھی ڳیا ہم۔ ‘مولوی’ میکوں آکھیا ‘یقین بذات خود هک ٻہوں وݙی اتے فیدہ مند شے ہے۔ اے لکھیا ڳئے کہ هک چنڳا انسان ہمیشاں اپݨے عقیدے نال راہندے۔’

اچانک میݙی زال بیمار تھی ڳئی۔ عام جئی بیماری توں ڳالھ شروع تھئی۔ اوندے سینے اتے نکی جئی ڳلٹی ظاہر تھئی۔ پر اوندی قسمت اچ شیت ݙھیر جیوݨ لکھیا ای کیناں ہا میں اپݨی پوری کوشش کیتی میں اے ݙسݨ بھل ڳیاں کہ اوں ویلے تک میں اپݨی ٻیکری مُل گھن چکیا ہم۔ تے علاقے دا امیر بندہ ہم۔ روزانہ ڈاکٹر، حکیم اتے پیر فقیر سݙیے ویندے ہن۔ اخیر اے فیصلہ تھیا کہ ایں کوں جلماں لواو۔ لبلائن (Lubline) توں وی ڈاکٹر سݙیا ڳیا پر ہݨ ٻہوں دیر تھی چکی ہئی مرݨ توں پہلے اوں میکوں اپݨے کول سݙیا تے آکھیس ‘گمپل’ توں میکوں معاف کر ݙے۔ پر میں تیکوں کیا معاف کر ݙیواں؟ میں پچھیا۔ او دراصل ‘گمپل’ ڳالھ اے ہے کہ میں انہاں سالاں وچ تیکوں ہمیشاں دھوکا ݙیندی رہی آں پر میں ہݨ اے چاہندی آں کہ رب دی ذات کول صاف تھی کے ونڄاں۔ ایں کیتے تیکوں ݙسیندی پئی آں کہ انہاں وچوں کوئی هک وی پال تیݙا کینی۔ اوں ویلے اگر کوئی میکوں دڳا چا کے مارے ہا تاں شیت میکوں اتنی تکلیف نہ تھیوے ہا جیڑھی اے ڳالھ سݨ کے تھئی۔ میں پچھیا اے کیندے پال ہن۔ اوں آکھیا پتہ نئیں دراصل اتنے سارے بندے …… پر انہاں وچوں تیݙا کوئی پال کینی تے اوندا سر هک پاسے ڈھے ڳیا۔ اوندیاں اکھیں پتھرا ڳیاں تے اوندے ہوٹھ چپے تھی ڳئے پر اوندے ہوٹھاں تے

ول وی مسک ہئی پئی۔ میں اندازہ کر سگداں کہ مردے ویلے تک او ایہو آہدی رہ ڳئی کہ میں تیݙے نال دھوکا کیتے۔ ایہا میݙی اصل زندگی دی داستان اے۔

اوندے سوگ پچھوں ہک رات جیڑھے ویلے میں اٹے آلیاں بوریاں اتے ستا پیا ہم تاں 'بُرائی' میݙے کول آئی تے آکھݨ لڳی 'گمپل' توں کیوں ستا پئیں۔ میں آکھیا 'میں کیا کراں؟ کاکروچ کھانواں؟' تاں اوں آکھیا 'ساری دنیا تیکوں دھوکا ݙیندی اے توں وی ساری دنیا کوں دھوکا ݙے' میں کیویں ساری دنیا کوں دھوکا ݙے سگداں؟ میں آکھیا

اوں آکھیا توں روز مُتر دیاں بالٹیاں مِلیے ہوئے اٹے وچ رلاݙتیاں کرتے ایہے ڈبل روٹیاں 'فریم پول' دے لوکاں کوں کھوا۔ میں آکھیا ول دنیا وچ انصاف دا کیا تھیسی؟

'ایندے بعد کوئی دنیا کینی آنوݨی' اوں ولدا ݙتا۔

'اچھا! اللہ سائیں دی ذات جو ہے' میں آکھیا۔

'کوئی رب کینی' اوں آکھیا

'تے ول ٻیا کیا ہے؟' میں پچھیا۔

'اے بس ہک کھبݨ ہے' اوں آکھیا

او بکری دے والاں آلی کارݙاڑھی، سنگھاں، لمبے لمبے ݙنداں تے پوچھڑ سمیت کھڑا تھی ڳیا۔ اوندے لفظ سنڈئیں ہوئیں میں اوکوں پوچھڑ کولوں پکڑݨ دی کوشش کیتی پر میں بری طراں ݙھا تے میݙی پسلی ترٹدی ترٹدی ٻچی۔ میکوں ایویں لڳا کہ میکوں فطرتاً اے جواب ݙیوݨا پوسی۔ نالوں لنگھدیاں ہوئیاں میں اٹے دو ݙٹھا۔ جیڑھا کہ خمیری تھی چکیا ہا تے اینویں نظر دا ہا جیویں اے میکوں آہدا پیا ہووے کر چا، کرچا۔ غرض اے کہ میں اپݨے آپ کوں راضی تھیوݨ ݙتا۔ سویرے سویرے شاگرد آ ڳیا۔ اساں ڈبل روٹیاں ودھائیاں تے تل کے انہاں کوں مزید پکݨ کیتے رکھ ݙتوسے۔ چھوہر چلیا ڳیا تے میں اوندے نال کپڑے دے ہک ٹوٹے تے ٻہہ ڳیم۔ میں سوچیا' واہ گمپل! توں اپݨاں بدلہ انہاں ساریاں کولوں پیا گھندیں۔ تیݙے کیتے شرم دی ڳالھ اے۔

ٻاہروں برف چمکدی پئی ہئی پر اندر اوون نال گرمی ہئی۔ گرمی کولوں میݙا منہ تپیا ٻیٹھا ہا۔ میں سرگوݙاں تے ستیا تے سم ڳیا۔ میں ہک خاب ݙٹھا 'الکا' اپݨے کفن سمیت آئی اے تے آہدی اے 'گمپل' اے تیں کیا کیتے؟' میں آکھیا اے ساری تیݙی غلطی اے تے ول چیکݨ شروع کر ݙتم۔ اوں آکھیا 'او بے وقوف میں جو تیݙے کیتے غلط ہم ایندا کیا مطلب اے کہ ساری دنیا تیݙے کیتے

غلط تھی ڳئی اے۔ میں کہیں ٻئے کوں نہیں اپݨی ذات کوں دھوکا ݙیندی رہ ڳئی آں تے ہݨ ایندا اچھل وی چھیندی پئی آں۔ کمپل اتھاں تیکوں وی معاف نہ کریسین۔ میں اوندے منہ دو ݙٹھا او کالا سیاہ ہا۔ میں یکدم ݙر کے اٹھی بیٹھا تے گنگ رہ ڳیم۔ میں محسوس کیتا کہ ہر شے اپݨی جاہ تے ہے۔ ہݨ دا چاتا ہویا ہک غلط قدم میݙی ساری زندگی برباد کر ݙیسی پر اللہ سئیں میݙی مدد کیتی۔ ہک کڑ چھا چا تے زمین اچ ٹویا کھٹیم تے ول ساریاں ݙبل روٹیاں اوندے وچ پور ݙتم۔ اوں ویلے میݙا شاگرد آ ڳیا تے آکھیس ' اے تساں کیا پئے کریندے وے؟ اے سب ݙیکھ کے او ہک لاش آلی کار پیلا پئے ڳیا۔ میکوں پتہ اے کہ میں کیا پیا کرینداں۔ تے ول او سارا کجھ دفن کر ݙتم اوندیاں اکھیں دے سامݨے۔ ول میں گھر ڳیم آپݨے جمع شدہ پیسے چا کے ٻالاں اچ ونڈیم، ٻال وݙے حیران تھئے۔ میں آکھیا میں اج خاب اچ تہاݙی ماکوں ݙٹھے۔ او گناہاں دی وجہ توں کالی تھی چکی اے۔ او اتنے حیران ہن کہ ہک لفظ وی نہ ٻول سگدے ہن۔ تساں چنگے ٻݨو تے اج کولوں پچھے بھل ونجو کہ کوئی کمپل وی ہوندا ہا۔ اے آکھ تے ہک ہتھ اچ کوٹ چاتم تے ݙوجھے ہتھ وچ ہک بیگ جیندے وچ میݙی نماز آلی ہک شال ہئی تے جتیاں دا ہک جوڑا۔ ایہو کل اثاثہ چا کے ٹرپیم۔ لوک میکوں ویندا ݙیکھ تے وݙے حیران تھئے تے پچھݨ لڳے 'کڈے ویندا پئیں؟' میں آکھیا دنیا اچ تے ول میں 'فریم پول' توں روانہ تھی ڳیا۔ میں ہر جاہ تے پھردا رہ ڳیا پر چنگے لوکاں میکوں کݙاہیں وی نظر انداز نہ کیتا۔

کئی سال گزر ڳئے میݙے وال چٹے تھی ڳئے تے میں ٻڈھا تھی ڳیم پر جیویں جیویں میݙی عمر ودھدی ڳئی میکوں پتہ لڳدا ڳیا جو کوڑ تاں ہوندا ای نئیں۔ جیڑھا کجھ حقیقت اچ تھیندے او خاب اچ نظر آندے ویندا۔ جے ہک سال اینویں نئیں تھیندا تاں ٻئے سال تھی ویندے۔ جے اج نئیں تھیندا تاں کالھ اینویں تھی ویندے۔ جے ہک سال بعد نئیں تھیندا تاں ہک صدی بعد تھی ویندے۔ ایندے نال فرق ای کیا پوندے۔ اکثر جیڑھیاں کہاݨیاں میں سݨدا ہم اتے آہدا ہم۔ اے ایہو جہی شے ہے جیڑھی والا ظاہر نہ تھیسی پر سال ای نہ گزردا ہا جو سݨدا ہم حقیقت اچ اے واقعات کتھائیں نہ کتھائیں تھیندے پئے ہوندن۔

جاہ جاہ تے پھردئیں تے گھاٹ گھاٹ دا پاݨی پیندیں انت ایہو پتہ لڳدا ہا جو میں چبلیاں ودا مریندا ہم۔ ایہو جہیاں غیر ممکن ڳالھیں مثلاً جادوگراں دے قصے، شیطاناں دے، پن چکیاں دے تے ٻالاں دی اوں زندگی بارے ڳالھیں جہاں ظاہر نئیں تھیوݨا ہوندا تے ٻالاں دا میݙے پچھوں بھج بھج کے آکھݨ 'ݙاݙا، قصہ تاں سݨا۔ کہیں کہیں ویلے تاں ٻال کوئی خاص قصہ سݨݨ چاہندے ہن تے میں

انہاں کوں خوش کرݨ دی کوشش کریندا ہم ۔ ہک دفعہ ہک موٹے دگڑ بال میکوں آکھیا ڈاڈا، اے تاں او ہو قصہ اے جیڑھا توں ساکوں پہلے سݨا چکیں ۔ اوں پھوٹے شیطان بال دی گالھ صحیح ہئی ۔ خاباں اچ اینویں تھیندے گوکہ میکوں 'فریم پول' کوں چھوڑیں کئی سال گزر گئن ، وت وی جیویں میں اتھیں نونیندااں میں ولا اتھائیں ہونداں تساں سوچیسو میں کینکوں ڈیدھاں ۔ میں 'اکا' کوں ڈیدھاں ۔ او تھاں دھونوݨ آلے ٹب نال کھڑی ہے جیویں کہ ساڈی پہلی ملاقات وچ تھیا ہا پر اوندا چہرہ روشن اے تے اوندیاں اکھیں اینویں چمکدن جیویں کہیں ولی دیاں ہوندن تے او میڈے نال عجیب و غریب شئیں تے ماورائی الفاظ الیندی اے ۔ پر جیویں میڈی اکھ کھلدی اے میں انہاں کوں بھل چکیا ہونداں ۔ پر میں ارانم دی حالت اچ ہونداں ۔ او میڈے سارے سوالاں دا جواب ڈیندی اے جیڑھے میں اوندے کولوں پچھداں ۔ میں رونداں تے اوندی منت کرینداں کہ میکوں وی اپݨے نال گھن ونج ۔ او میکوں تسلی تے صبر ڈیویندی اے کہ وقت نیڑے اے ۔ بعض ویلے او میڈے ہتھ سہلیندی اے تے میکوں پیار کریندی اے تے میڈے چہرے ول ڈیکھ کے روندی اے ۔ جیڑھے ویلے میڈی اکھ کھلدی اے تے میں اوندے ہوٹاں دا لمس تے اوندے ہنجواں دا لوݨا پݨ محسوس کریندااں ایندے وچ کوئی شک کینی کہ اے دنیا صرف تصوراتی دنیا اے پر اوں ویلے جیڑھے ویلے ایں کوں حقیقی دنیا کولوں الگ کر گھنیجے ۔ جیڑھی جھونپڑی وچ بندہ مردے اوندے دروازے تے پھٹا پیا ہوندے جیندے اتے مردیاں کوں گھن ویندن ۔ جتھاں قبر کھٹ دا سندیسہ تیار ہوندے ۔ قبر اوندا انتظار کریندی اے تے کیڑے بکھے ہوندن ۔ کفن جڑیا ہویا ۔ میں انہاں کوں اپݨے فقیری جھولے وچ نال رکھداں ۔ ہک بیا بندہ میڈا اکھاں دا بستر ملݨ کیتے تیار کھڑے تے جڈݨ وقت آیا اساں کھلدے ہسدے ونجݨے ۔ اگاں جو وی ہوسی بغیر کہیں پیچیدگی ، کہیں تضحیک اتے دھوکے دے ، حقیقی ہوسی ۔ صرف خدا دی تعریف ہوسی ۔ حتیٰ کہ 'گمپل' ، جہیں گالھے کوں وی کوئی دھوکا نہ ڈے سگھسی ۔

◆

آ میڈا پاندھی دل تھئی ماندی   گھول گھتاں میں سونا چاندی
لوں لوں دے وچ سک تساڈی   ہیجھ تی کوں نندر ناں آندی
سک تساڈی میں کیویں وساراں   روندیاں اکھیاں دل ناں رہندی
ڈینہہ گݨیندے ڈنیں لڑ گیا پچھانواں   تیڈا وچھوڑا سہݨا میں ناں سہندی
صاحب نور شاہ میل رانجھݨ کوں   ڈینہہ لتھا بݨ تھی گئی سانجھی

(سویل-۱، ص۶۳)

جاوید چانڈیو

شاہ لطیفؒ

ہڈ نہ ساہ کہیں ڈِھیر، دل درماندی دوست بن
پا گئے ہن پریت دی ، زور آور زنجیر
جی جتھ جاگیر، مِلک تھئے ہُنڑ ہوت دی (ترجمہ)

شاہ عبداللطیف بھٹائی (۱۶۹۰-۱۷۵۲ء) سرائیکی شاعر علی حیدر ملتانی دے زمانے وچ ہن۔ جیویں امراؤالقیس نال عربیں کوں، شیکسپئیر نال انگریزیں کوں، فردوسی نال ایرانییں کوں تے خواجہ فرید نال سرائیکییں کوں پیارا اے اونویں ای سندھییں کوں شاہ لطیف نال عشق اے۔ شاہ دی شاعری تلویں سندھ وادی دے لوکیں دی روزڈہاڑی دی حیاتی اتے اوندیں خوابیں نال سِنگریَل ہے۔ ترے کتاباں انہیں دی حیاتی وچ نال رہندیاں ہن جنہیں وچوں انہیں دی ہمہ اوستی فکر دے ڈیوے بلدے ہن۔ انہیں دی حیاتی بارے لکھنڑ آلے ایں ڳالھ تے متفق ہن جو قرآن شریف، مثنوی مولانا روم تے شاہ عبد الکریم بلڑی والے دا رسالہ سفر تے حضر وچ اپنڑے نال رکھیندے ہن۔ شاہ لطیف دے زمانے دی سندھ وچ تصوف دے سہروردی، قادری تے نقشبندی سلسلے عوام تے اثرات رکھیندے ہن۔ لطیف دے نانکے 'ڈیرے' ہن تے بہاءالدین زکریا ملتانی دے فقیر تے پاندھی ہن۔

شاہ لطیف دی زبان تے علاقہ سندھ دریا دا پاند ہے ایں جغرافیائی خطے کوں لاڑ یا ڈکھنڑ سندھ وی آکھیندن جیندے سِرے یا اُبھے وچ سرائیکی زبان دا علاقہ ریاست بہاولپور تے اوندے اگوں ملتان کنیں دیرہ اسماعیل خان تائیں درگھریل ہے۔ شاہ لطیف گرنار، کچھ، کاٹھیاواڑ تے بلوچستان دے علاوہ بیکانیر، جیسلمیر، تھر تے بر بیابان دے پندھ کیتے۔ او اپنڑے ڈاڈے شاہ کریم دے مزار کیتے ریاست بہاولپور وچوں تھیندے ہوئیں ملتانوں کاشی دیاں سانہاں گھننڑ آئے۔ ایں راہ وچ اوں پیڑ ییں تے پندھ وی کیتا۔ ایں ڳالھ دے امکان موجود ہن جو شاہ لطیف غوث دییں پاندھییں نال وی ملتان دا پندھ کیتا ہوسی۔ اوندی شاعری وچ ملتان دے حوالے وی ملدن۔

اے سارے پندھ 'شاہ جو رسالو' وچ ونج کراہیں اوندے اپنڑے وطن دے قصے بنڑ ویندن۔

اوندے کردار جتھوں دے وی ہوون انہیں وچوں سندھ دی خوشبو آندی اے۔

سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار
دوست تون دلدار ، عالم سڀ آباد ڪرين

(ترجمہ: میݙا سائیں سندھ، سدا ساوی سکھی رکھیں، میݙا دوست! توں ای دلداریں تے سارے عالم کوں آباد کریندیں۔)

او حقیت تائیں پڄݨ کیتے عشق دی واٹ ویندے۔ پندھ کریندے، ویݨ کریندے تے ہک وسدی حیاتی دے منظر وی اپݨی شاعری دے کینوس تے چتر کھڑیندے۔ کݙاہیں ماروی، کݙاہیں سسی، کݙاہیں سوہݨی، کݙاہیں مومل۔ اپݨے تے اپݨے نال وسدیں دیسیں دیاں لوک کہاݨیاں، قصے اوا اپݨے لوکیں کوں سݨویندا ریہا۔ سندھ دا اے باکمال شاعر حیاتی دے آخری ݙاہ سال بھٹ تے بیٹھا رہیا، سماع تے وجد دیاں محفلاں رچیندا، سماع دی کیفیت وچ وصال کیتُس۔

نہ اتھاں نہ اُتھ ، ایں باری بار دی ڳالھ
کینی پچدا مال ، حال پچدے ہوت کوں
(ترجمہ)

سماع دییں محفلیں وچ سرائیکی کلام وی ڳنویندا ہئی۔ سندھ وچ سماع دی روایت تے سہروردی سلسلے دے بہوں اثرات ہن تے ملتان وچوں بہاء الدین زکریاؒ ملتانی اتے بابا فرید دے کلام کنیں سوا بیا وی بہوں کجھ شاہ لطیف دییں کنیں پیا، ایں موضوع تے ڈاکٹر نبی بخش بلوچ تے آغا سلیم بہوں سوہݨا کم کیتے۔ 'شاہ جو رسالو' دی زبان تے وی سرائیکی لسانی اثرات ہن۔ اساݙے کیتے سندھ دے عظیم ترین شاعر دی حیاتی دا اے پہلو یقیناً ہک نویں محبت دا سوبھتی سگھدے۔ لطیف کیتے اے سارے اثرات اوندی اپݨی ذات دی جھاتی سانگے ہن۔ ایہا آپ جھاتی ہی معرفت ہے۔

پاݨی اُتوں جھوپڑے ، مورکھ تریہہ مرن
سڄݨ ساہوں وتھڑے ، ڳولن تاں نہ لہن
دم نہ سنڄاݨن ، دھانہاں کرن مٹھڑیں وانگ
(ترجمہ)

سُر سسی وچ سسی دے سارے پندھ تے ڳول دا سفر اوندے اپݨے اندر دا سوجھلا ہے:

سوئی چاتے ای نال ، سوئی ڳولیں سسی!
رُلݨ نال نہ کہیں لدھا ، محبوبیں دا حال
اپݨے آپ اچ بھال ، تاں توں سوہݨے کوں لہیں
(ترجمہ)

شاہ لطیف بارے پہلی تفصیلی کتاب 'Shah Abdul Latif of Bhit' دے مستشرق لکھاری

اچ ٹی سورلے ہک ہی کتاب وچ شاہ کوں دنیا دا اعظیم ترین شاعر لکھیے پہلی کتاب وچ او لکھدے جو :
'اے شاعری صوفی مت دے ہک فطری شاعر دی تخلیق ہے۔ اوندیں بیتیں تے وائیں دی شاعرانہ شان ایڈی اے جیڑی فلسفے تے مذہب دی گہرائی، جینکوں ایں رستے نشابر کیتا گئے... سندھ وچ اوندی شاعری کوں ایڈی عالمگیر تے عوامی قبولیت ملیل ہے جیڑھی چھنڑا، اوں قسم دی شاعری کوں ملیل ہوندی اے جیڑھی بندے دے اندروں سچیں جذبیں کوں چھوہنڑ وچ پھل تھیندی ہے۔' لطیف دی شاعری وچ اوندے وطن تے اوندیں لوکیں دی روح دا اولناں صاف نظر دے۔ اوندی سچائی تے جذبہ اوندی شاعری دی اوروح ہے جیڑھی سنڑن والے کوں وی لطیف کر ڈیندی ہے۔

سبھناں پریں پچار ، سبھے ہوت حضور
ملک سبھو ئی منصور ، کونہہ تے کونہسیں کیتلے (ترجمہ)

پچھے ولاں نہ ما ، ولنڑ کنیں اگے مراں
شالا ڈیواں ساہ ، زلدیں پندھ پریں دے (ترجمہ)

ڈاڈھے نال جو سنگ تھیا ، ملکیں پیا ہُل
کیہی پابھن، کیں سنویں ، کیہا ایندا مُل
پریں تریڑیا پُھل ، نہ تاں سندھ وچ سکدی ناں کیتے (ترجمہ)

اوندی شاعری وچوں کائنات دی پیار بھری تصویری نظر دی ہے۔ فراق وچوں لنگھدی ہوئی کائنات دا مرکز انسان دی دل ہے جیڑھی تجلیات دا مرکز ہے۔ اے او جلوہ گاہ ہے جیڑھی جتنی صاف، Sublime تے لطیف ہوسی ، اتنا ای رب سوہنے دے جلوے ڈیکھسی ۔' اے پڑاڈو اصل وچ تیڈے الاونڑ دا اولدا ہے، اصل تاں سڈ ہے۔ اے تاں اگے ای گڈ ہن پر سنڑنڑ وچ ڈو تھی گئن ۔'

پڙاڏو سو سڏ ، ور وائئ جو لهين

هئا اڳهين گڏ ، ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا

سورلے اپنی کتاب دے انتساب وچ لکھدے جو:

'...

سیّد دی ڈٖتل فکر، جنڑ کنجی ہے

مالک دے وشال دروازے کوں کھولݨ کیتے
جیڑھا گھن ویندے، اللہ دے اسرار ڈہوں
تیڈ ییں نماݨیں تے عجز بھریں سُریں وچ
نہ رومی دی شدت ہے،
نہ جامی دی روحانیت وچ وُلہیٹی ہوئی موسیقی دی گردان
نہ ای حافظ وانگوں وڈے لفظیں دے جال ہن
پر ول وی، انہیں وچ عجب سچ بھریل ہے،
...

لطیف دی شاعری دے ایں اعجاز دا سوب سندھ دے لوکیں نال ہمہ اوستی فکر کوں عملی سطح تے جی کراہیں ڈکھاوݨ ہئی تے ایں عمل وچ، اُتھوں دی حیاتی نال وسدی سندھی زبان، اوندی سنگتیاݨی ہئی۔ ایہو صوفیانہ تحریکیں داعموی مزاج ہئی جو تلوچڑ زبانیں دے ذریعے ای لوکیں دی جسمانی تے روحانی دنیا وچ داخل تھیوݨ ممکن ہے۔ ’شاہ جو رسالو‘ سندھ تے اوندے پاڑے وسدیں قومیں تے زبانیں دا رزمیہ ہے جیندے ہیرو تلویں وادئ سندھ دے عام لوک ہن جتھاں سنبل وریحان دی جاہ تے ڈِتھ تے ساگ، پھوگ تے لاݨے حیاتی اچ معنویت تے حسن بھریندن۔ وطن دی خاک دی خوشبو اوندے کیتے کستوری دی خوشبو کنوں ودھ من موہݨی ہے۔

پھي سُکَ! پيرن کيه ! کو نينهن نياپو مارُئين ؟
اتِ اُکنيدي آهيان ، تنهن آتڻ ، تنهن ڏيه،
سندي جا ساڙيه ، کِهَ کتوري پاڻيان

مارئی، عمر دی قید وچ اپݨے وطن دے سانگی کوں اکھیندی اے جو: ’اے پاندھی شالا سکھی ہوویں! شالا پیریں تے دز (وطن دی خاک) چڑھیل ہووی! مارئی کیتے کوئی قریبں بھریا سنیہا آندا ہیوی؟ میں او ہیں آتݨ (چرخہ کتݨ دی جاہ) اتے اپݨے ساڑیہ (وطن) کیتے سکدی ہاں۔ میکوں اپݨے وطن دی خاک کستوری کنیں ودھ مشک بُو ہے۔‘ (نوٹ ایں مضمون وچ شاہ دے اشعار ~~دا~~ دا متن سرائیکی ترجمہ مضمون نگار ’کلیان آڈوانی‘ دے مرتبہ رسالو وچوں کیتے)

صوفی محمد یار بے رنگ

ݙوہڑے

سسی سوچ سچیندی رہ گئی ملسم ہوت کڈاہیں
کول سمھیساں مونجھ لہیساں پنل کوں پا ٻاہیں
ہجر فراق ۔ مزیلے میڈیاں ساڑیاں سیجھ دیاں جاہیں
بے رنگ کرہوں قطار گیا ہے ٻال برہوں دیاں بھاہیں

نکھڑی خان پنل توں سسی ٻگولے جنگل ٻیلے وقت کویلے
راول روہ رُلایو روہاں عشق دا ٻیڑا ٹھیلے
ہجر فراق دی ݙدھی کوں نہ ہوئی ڄاگ سویلے
بے رنگ غفلت وچ موئی سسی عشق اولڑا کھیلے

عشق آ ٻھا غضب دی ٻالی ہجر مریندے سٹاں۔ ݙکھ پئی جھٹاں
سک وچ سکاں سانول سانگے راتیں قہر دیاں کٹاں - ݙکھ پئی جھٹاں
نین وہن رت نیر ہنجوں دے جاں ݙیکھاں اکھ پٹاں۔ ݙکھ پئی جھٹاں
بے رنگ ٻولیاں مارن سینگیاں سٹ سٹ تے نہ ہٹاں - ݙکھ پئی جھٹاں

محمد یوسف گوریجہ

سوائی

ہلکے تھاں وچ کیوں ڈوہ بیٹھم پھٹ ہگم سارا کھیر
ہے میڈی تقصیر
یاداں دے پھل چݨ چݨ تے میں گھر کوں روز سجانواں
رورومن پرچاواں
بندے کوں نی بندہ سجھدا کالی دھوں ہے رات
سجھ نی پیندا اجھات
رت کوں ریلہ کیوں نہیں لوکو ماس دا کیوں نہیں پاس
کھاہگم اے وسواس
آساں دے پھل پوتے آندن گل دا ہار بݨاویں
دل کوں نہ ٹھکراویں
پیت پریت ہے بے شک اوکھی شالا کوئی نہ تھُرڑے
شیشہ کتھوں جڑے
سوتر بھرا تے چاچے مامے ناں دے ہن سب سنگ
ڈسدا کینی رنگ
دین دھرم دی پاس نہ رہ گئی پیسے تے گردان
اج دا مسلمان
اجڑ سارا ماری ویندن واڑی دے وچ نہر
پھرنی سگدے مہر
اپݨے رنگ وچ رنگ ڈے سوہݨا خواجہ پیر فرید
بھال مہر دی دید

سلطان قادری

غزل

نہ آیا سجݨ راہ بھلیندے گزر ڳئی
منتاں منوتیاں منیندے گزر ڳئی

اوندے پیر دے نقش تے ہوٹھ رکھ تے
عمر ساری میکوں چمیندے گزر ڳئی

ایہ ہنجوں ٹھڈے ساہ میکوں ڈھول بخشن
اوندیاں ݙتیاں ݙاتاں ہنڈیندیں گزر ڳئی

لکھی ہَئی جو تحریر رَل تے ݙوہاں نے
اوہا میکوں اج تئیں مٹیندے گزر ڳئی

پری زاد ماہی کتھاں ونج تے لُک گے
ایہا سوچ میکوں سچیندے گزر ڳئی

میݙے اجڑے گھر وچ متاں پیر پاوے
ایں ویڑھے دے وچ پُھل وچھیندے گزر ڳئی

او سلطان ہے دل دا کیوں ٹر تے آوے
ایہا ڳالھ جگ کوں اکھیندے گزر ڳئی

رشید عثمانی

آہ! دلاور پُر فیض مرحوم

یہ نظم معروف سرائیکی شاعر دلاور پُر فیض کی وفات پر لکھی گئی تھی

ہوا رخصت وہ فسوں ساز دلاور پُر فیض
ایک آواز ، اک انداز دلاور پُر فیض
صنعتِ لفظی کا ماہر تھا، سخن پُروقار
یعنی وہ شاعرِ طناز دلاور پُر فیض
کر رہا تھا جو زبان اور ادب کی خدمت
وہی ہمدم ، وہی تابندہ ستارہ جس پر
فلکِ شعر کا تابندہ ستارہ جس پر
شاعری کرتی رہی ناز دلاور پُر فیض
ہو گئی دیکھتے ہی دیکھتے کیسی خاموشی
ایک سچائی کی آواز دلاور پُر فیض
اُس کی گفتار سے اخلاص کی آتی تھی مہک
رکھتا تھا بابِ وفا باز دلاور پُر فیض

شعر کہنے کا سلیقہ اُسے خوب آتا تھا
صاحبِ فکر بہ پرواز دلاور پُر فیض
دم بخود ہو کے جسے سننے والے
خوش بیاں ، صاحبِ اعجاز ، دلاور پُر فیض
خود کو منوا لیا دلچسپ کا ثانی ہونا
اپنے استاد کا ہمراز دلاور پُر فیض
رونقیں جھوک کی آتی تھیں بڑھانا اُس کو
رہتا تھا محوِ تگ و تاز دلاور پُر فیض
خوش بیانی میں وہ تھا طوطیٔ گلزار سخن
خوبیٔ فن میں تھا شہباز دلاور پُر فیض
ہوش اور سوچ کی دعوت تھی سخن میں اس کے
جوش سے کرتا تھا آغاز دلاور پُر فیض
کر گیا ہے وہ بھری بزم کو ویران رشید
محفلِ شعر کا اعزاز دلاور پُر فیض

◆

کنیں عشق سٹایم بانگ میاں
پیر اٹھاں دے ویندی گلیندی
روہ جبل دے پندھڑے آئے
درد اندر وچ مول ناں چھوڑے
سید نور شاہ ناں سک چھوڑی

ڈیہاں رات پنل دی تانگھ میاں
ڈیکھو سر چڑھیا ونج سانگ میاں
کتھ دھڑی کتھ مانگ میاں
ڈے گیا پنل دانگ میاں
سسی سوہنٹی وانگ میاں

(سویل-اص ٦٠)

اساں ہر وچ ہک سمائنے ہوں
ناں پیدا کھیں دے ناں ڄائے ہوں
بݨ آیا ہر انسان سیاں
ناں قبر تے سوت قیام سیاں
پھر ہری ہرنام سݙائے ہوں
اساں آپ کوں آپ سنڄاتا ہے
ہکو الف تے میم کوں ڄاتا ہے
ڳل خرقا فقر دا پائے ہوں
ایہو بحر تاں بے کنار سیاں
تے بے پایاں چودھار سیاں
ہر صورت جوز بݨائے ہوں
کݙیں آب وانگے تھی وہندے ہوں
بݨ بادشاہ حکم چلاندے ہوں
وچ صورت دھم مچائے ہوں
سید نور شاہ دا ہک اولا ہے
پایا آدم کا ڳل چولا ہے
اساں خود خدا سݙائے ہوں

ݙیکھو الف چا راند پساری ہے
ہر ہر وچ صورت ساری ہے
جو عشق دا وݨج کریندے ہن
او تاں ہر دم خوش جلیندے ہن
چا ݙیون جان پیاری ہے
کیتا سُہݨے ہار سنگار سیاں
ستاں ݙیوے یار سیار سیاں
چا کیتی ترت تیاری ہے
اساں سر دی بازی کھیݙی ہے
کیوں جھیڑیم سینگی جیݙی ہے
کتا قول زبان ناں ہاری ہے
ݙیکھو عاشق رنگ چا لایا ہے
اساں دوئی دا حرف ونڄایا ہے
کیتی رحمت رب ستاری ہے
صاحب نور شاہ مُول ناں پھردی ہے
نت روز چنانہہ کوں گھردی ہے
انڄاں سُہݨی یار کنواری ہے

ڈی آئی جی بہاولپور رانا الطاف قمر جھوک سرائیکی دے سٹال
تے کتاباں دا معائنہ کریندے پئین نال سائیں حفیظ الرحمٰن
صاحب ناظم تقریبات جھوک سرائیکی انہاں کوں اپنیاں شائع
تھیون والیاں کتاباں دے بارے تفصیل نال ڈسیندے پئین